

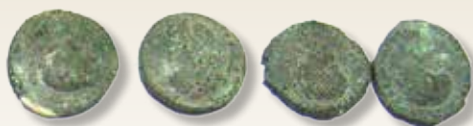
20

דבר עבר

אוגוסט 2014 | אב תשע"ד

רשות העתיקות

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 20 | דבר עבר | אוגוסט 2014 | אב תשע"ד

דבר המערכת

"הדרום" הוא חבל ארץ של ניגודים: שומם אבל מלא חיים, לוהט ביום אבל צונן בלילה, יש בו רמות נישאות אך גם עמקים.

תנאי החיים הטבעיים בדרום קשים, ולכן לאורך ההיסטוריה ההתיישבות בו הייתה דלילה. עם זאת, כבר בימי קדם התיישבו בו עמים רבים, שאת שרידי תרבויותיהם אנו מוצאים בחפירות ובסקרים ארכאולוגיים. קריאתו של דוד בן גוריון להפריח את השממה בגב שנתה את פני הדרום, ובשנים שחלפו פני הדרום מוסיפים להשתנות ולהתגבש.

הגיליון מציג את פעילות רשות העתיקות בדרום הארץ. פעילות זו נעשית בשיתוף עם גורמי התכנון והמחקר ועם היזמים, ובעקבותיה נחשפים מכמניו של חבל ארץ זה לכלל הציבור.

בימים אלה של סגירת החוברת לדפוס, נפטר בטרם עת מנהל רשות העתיקות, תא"ל (מי"ל) שוקה דורפמן ז"ל. חוברת זו מוקדשת לזכרו.

קריאה מהנה

מרחב דרום

נחלק לשלושה מחוזות:
מחוז אשקלון, לכיש ונגב מערבי
מחוז נגב דרומי
מחוז באר שבע ונגב צפוני

משרדי המרחב שוכנים
בגן תעשייה עומר, מבנה 03
טל' | 08-6217777
פקס' | 08-6467092

דבר המנהל | שוקה דורפמן ז"ל, מנהל רשות העתיקות

עובדי רשות העתיקות,

בימים האחרונים אישרה מועצת הרשות את הדוחות הכספיים לשנת 2013. וחשוב לציין כי זו השנה השנייה ברציפות המסתיימת ללא גרעון תקציבי. מועצת הרשות אישרה את תקציב 2014 בסוף שנת 2013, ואנו נמצאים כבר עמוק בתהליך מימוש תכניות העבודה הארגונית והיחידתיות לשנת העבודה 2014.

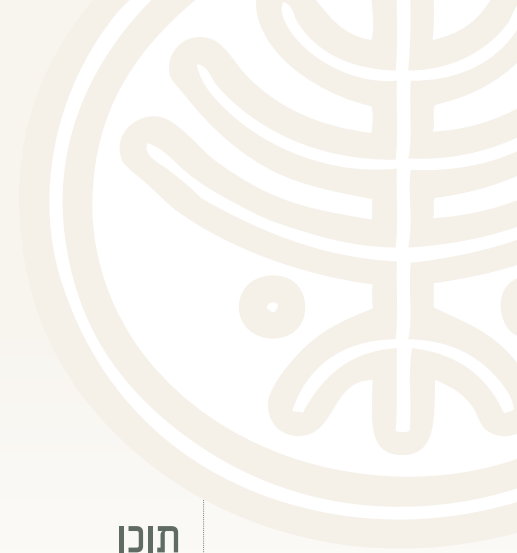
גם השנה אנו ממשיכים להטמיע את השינוי הארגוני שהתחלנו בו בשנים הקודמות, ובאותה עת אנו מקדמים גם מיזמים חדשים. שינויים ארגוניים נדרשים כדי להתמודד עם חדשנות, לקדם רעיונות, לעודד יוזמות ולהצעיד את הארגון לקראת השנים הבאות.

תקצר היריעה מלפרט את מגוון הנושאים שבהם עוסקת הרשות ואת המיזמים החדשים שהיא מפעילה, קטנים כגדולים. המשימה המרכזית שלנו השנה היא לבסס את מינהל הפיקוח, ובד בבד לקלוט את התכנה לניהול חפירה.

'דבר עבר' מוקדש הפעם למרחב דרום. מרחב זה משתנה הודות ליזמות חדשות ולהיקפי פעילות נרחבים. ראויים לציין מיוחד שיתופי הפעולה בין כל הארגונים הפועלים במרחב והקשרים ההדוקים שנוצרו עם הקהילה המקומית בעקבות הצגת התרבות החומרית של ארץ ישראל באזור זה. את הפעילות הענפה במגוון תחומי העשייה מובילים מנהל המרחב, ד"ר יגאל ישראל, וצוות המרחב, צוות וותיק, מנוסה ומקצועי.

ברשות העתיקות פועלים אנשי מקצוע מהשורה הראשונה, חדורי מוטיבציה ואחריות. אלה מקדמים תדיר את יכולותינו המקצועיות בתחומים הרבים שאנו עוסקים בהם, כל אחד לפי יכולתו וכישרונו. עובדי הרשות הם נכס יקר וחשוב, וכפי שאמרתי אין ספור פעמים בעבר, אין דומה לו בשירות הציבורי. הישגים מקצועיים אלה יש לשמר ולטפח כל הזמן.

תוכן

דברים לזכרו של שוקה דורפמן ז"ל, מנהל רשות העתיקות ד"ר עוזי דהרי	4
דבר יו"ר מועצת רשות העתיקות פרופ' איוון פרידמן	5
ארכאולוג מרחב דרום ד"ר יגאל ישראל	6
תפקיד קטנטן... שרון גל	7
"מפועל למנהל..." יאסר אלעמור	7
אשקלון: עבר ועתיד ניר-שמעון פארן	8
על מחוז אשקלון ונגב מערבי פרחיה נחשוני	8
המסגד הגדול ("החאן") במג'דל, אשקלון ד"ר אבי ששון	10
מזרח לכיש אילן פרץ	12
"דרך האבירים": מיזם לשימור ולפיתוח תיירותי בשפלת יהודה עמי שחר וסער גנור	14
חפירות תל עיטון פרופ' אברהם פאוסט	16
ראס אל-ערוס ד"ר יעל עבאדירייס	18
מטמון באזור התעשייה, קריית גת אמיל אלג'ם	19
תל זית: יישוב ספר בשפלת יהודה פרופ' רון א' טפי	20
אשדוד שעל הים: הארכאולוגיה כמשאב תיירות סער גנור	22
העבר מציץ מבין העצים: על שיתופי פעולה בדרום אדר' זהר צפון	24
שובך יונים מהתקופה הביזנטית בצומת דרג'את אלכסנדר פרייברג	26
העיר באר שבע: חדש וישן פלביה סונטג	27
שותפות ארוכת-שנים במדבר פרופ' סטיב רוזן	28
הרכבת הטורקית בבאר שבע ד"ר דוידה דגן	29
שעתוק מבנה ביזנטי ושחזורו בתחנה המרכזית בבאר שבע אריאל ענבר	29
החפירות הארכאולוגיות בתחנה המרכזית בבאר שבע ד"ר דניאל וורגה וסבטלנה טליס	30
בית אחוזה מפואר בבקעת באר שבע אורן שמואלי	32
"...ותגל ערבה ותפרח, כחבצלת" (ישעיהו לה:1) אורן שמואלי	34
ארכאולוגיה וקהילה בתמנע: אתר מס' 2 ד"ר טלי אריקסון-גיני	36
תמנע: ממלכת הנחושת הקדומה אורית אפללו	37
בית ספר נווה שלום בבאר שבע יהודית בן נעים	39
שוד עתיקות בדרום גיא פיטוסי	40
תצוגות ארכאולוגיות בדרום הארץ ד"ר אורית שמיר	42
קִשְׁל האבטיח דן גזית	46
סקר "שעון החול" יורם חיימי	47

דברים לזכרו של שוקה דורפמן ז"ל, מנהל רשות העתיקות

שוקה דורפמן ז"ל נפטר בטרם עת בד' באב תשע"ד (31.7.14), והוא בן 64. להלן הדברים שספד לו ד"ר עוזי דהרי, סגן מנהל רשות העתיקות.

בשם רשות העתיקות, מנהליה ועובדיה, ובשם כל הקהילה הארכאולוגית הישראלית אספוד לך מנהל אהוב שלנו.

לפני ארבע עשרה שנים הגעת אלינו, מנהל חדש למשפחת רשות העתיקות. גבוה, זקוף קומה ובעל רעמת תלתלים שחורים שמתחתיהם זוג עיניים המספרות הכול. עיניים חכמות, נבונות, טובות, חודרות וזוהרות.

חשבנו שייקח לך זמן ללמוד מיהי רשות העתיקות ומהי ארכאולוגיה, אבל אתה כבר ידעת. חשבנו שבגלל שאינך ארכאולוג החלטותיך לא תמיד ייטיבו עם הארכאולוגיה, אבל אתה הצעדת אותנו לפסגות מקצועיות שלא שיערנו שנגיע אליהן. אמרנו לך שהרשות מגיבה לפיתוח הארץ וכי אי אפשר לתכנן תגובות, אבל אתה לימדת אותנו שגם את הלא-נודע אפשר לתכנן, שצריך חזון וצריך ייעוד, וכי אפשר להכין תכניות אסטרטגיות ולהגשימן. אמרת שצריך להתמקד בעיקר, אך לא לעסוק רק בחשוב ובדחוף אלא במכלול כולו על כל מרכיביו ופרטיו. ירדת לפרטים הכי קטנים, ובנית את רשות העתיקות כגוף יעיל, מוכשר ורגיש, הנותן את המענה הטוב ביותר לשמירה על אתרי העתיקות ולשימורם, לצד פיתוח הארץ. כשחשבנו שהגענו אל

המנוחה והנחלה לימדת אותנו שאין לנוח על זרי הדפנה; צריך לשפר את הקיים ולפרוץ לעולמות תוכן חדשים. אמרת ועשית.

חשבנו שאתה קשוח, אך מהר מאוד הבנו שאין רך ממך, וכי על אף כל הניסיון הניהולי, הסמכותיות והאחריות אינך מסוגל לפגוע באיש. הבנו שאתה מנהל את רשות העתיקות מתוך אהבה, והחזרנו לך אהבה. ראינו איך אתה נמס למראה נכדתיך ונכדיך המופיעים על שומר המסך במחשב שלך במשרד ונמלאנו בחום ובהערכה.

שוקה, גאה הייתי להיות סגןך. עבדנו יחד בהרמוניה נפלאה ומתוך הבנה ששמירת המורשת התרבותית וההיסטורית של הארץ היא שליחות - אוצר יקר שהופקד בידינו. כמה רציתי שנסיים יחד את שני מיזמי הדגל שהובלת: את סיום הצילום הממוחשב של מגילות מדבר יהודה ואת בניית הקריה לארכאולוגיה של ארץ ישראל בירושלים. אני מבטיח לך שנשלים את המיזמים האלה שהובלת.

תעצומות הנפש שלך גברו בימי מחלתך, עת בין אשפוז לאשפוז, ובין הקרנה להשתלה, המשכת לנהל את הרשות באותה המסירות והדקדקנות שאפיינו אותך תמיד. לא הרמת

ידיים, לא נכנעת ולא ויתרת. ראינו איך הגוף בוגד, בשעה שהנשמה, השכל והרגישות מתעצמים. אני זוכר היטב את דבריך בכנס העובד המצטיין במשכנות שאננים בירושלים. היה זה הכנס האחרון שבו הופעת בפומבי בפני עובדיך. בקושי עלית לבמה, כמעט שלא דיברת על עבודה, הדגשת את חשיבות המצוינות, אך את עיקר דבריך הקדשת לחשיבות המשפחה, לאושר שבהקצאת זמן לילדים ולנכדים.

תלמה, אהד, בועז, עודד, הנכדות, הנכדים ובית דורפמן כולו, יש לכם במה להתגאות. שוקה היה אישיות גדולה. כששאלו פעם את ליאונידס, המלך האגדי של ספרטה, מדוע בספרטה, שלא כמו באתונה ובערים אחרות ביוון אין אנדרטאות, ענה להם ליאונידס: הספרטנים אינם זקוקים לאנדרטאות, מעשיהם הם הם האנדרטאות. כזה היה שוקה - מעשיו, אהבתו והחלטותיו ילוו אתכם אהוביו, בני משפחתו וחבריו, ואתנו עובדי רשות העתיקות, לעד. אתם איבדתם את אב המשפחה ולבנו אתכם, אנחנו איבדנו מנהל ומורה דרך.

שוקה יישאר חקוק בזיכרוננו כיפה הבלורית והטוהר. גם המחלה הארורה לא הצליחה להעם את הזוהר בעיניו.

יהי זכרו ברוך.

דבר יו"ר מועצת רשות העתיקות | כרופ' איוון פרידמן

בשעה שחוברת זו של 'דבר עבר' יורדת לדפוס עוברים ימים קשים על הדרום בכלל ועל רשות העתיקות בפרט. מלחמה נוגעת בראש וראשונה בהווה, אך יש שהיא מסכנת גם את שרידי העבר. די אם נזכור מה עלה בגורלו של המבצר קראק דה שבלייה בסוריה בעקבות מלחמת האזרחים שם. שרידים מפוארים, שעמדו על מקומם כמעט אלף שנה, נפלו קרבן לפצצות והרס. מי שאינו חס על חיי אדם, בוודאי ששמירת העבר אינה בראש מעייניו. בימים אלו נעצרה רוב העבודה הארכאולוגית בדרום, והחפירות והמחקרים במקום יתחדשו רק בימים טובים יותר.

חוברת זו מסכמת את הישגי הארכאולוגיה בדרום משני הבטים: גילוי השרידים והנגשתם לציבור. הרצון לשתף את הקהילה בשמירה על העבר ובלימודו מעלה שאלות עקרוניות, לא פשוטות, לגבי היחס הנכון בין שמירת העבר לבין פעולות הפיתוח והבנייה בעתיד. עד כמה צריך לעכב פיתוח כדי לשמור על שרידי העבר? וכיצד אפשר להציג את התגליות הארכאולוגיות במקומן ולא במוזיאון מוגדר ומרוחק?

בבאר שבע שעתקו עתיקות למקום מרכזי, פתוח לקהל, המאפשר את המשך הפיתוח באזור שבו נמצאו. זוהי דוגמה מוצלחת, אם

כי יקרה מאוד, בבחינת לאכול את העוגה וגם לשמור אותה שלמה - גם לבנות וגם לשמר את העבר. דוגמה אחרת, פשוטה יותר, היא התצוגה הארכאולוגית במכללה האקדמית באשקלון. שם מוצגים שרידים, או העתקים (רפליקות) שלהם. כך נחשפות העתיקות לקהל רחב יותר, המתרגל לראות את התצוגה בדרך להרצאות ברחבי הקמפוס. כך שרידי העבר הופכים לרקע יומיומי להווה.

אשדוד עלתה לאחרונה על מפת התיירות והארכאולוגיה עם הפתיחה המחודשת של מוזיאון מיוחד לתולדות התרבות הפלישתית. במוזיאון מוצגים ממצאים מהעיר עצמה, שהייתה אחת מערי הפלישתים, ומהחפירות בתל צפית. זוהי דוגמה יפה לשימור עבר תרבותי, לא יהודי, כחלק ממורשת הארץ. החפירות המבטיחות של המצודה האשורית ושימור העתיקות שכבר נמצאו באשדוד מראים שאבות העיר הבינו את החשיבות של העתיקות כגורם תיירותי שיש לשמור עליו ולטפח אותו. אך תכניות פיתוח תיירותיות צריכות להקפיד על האתגר: לא לשפוך את התינוק עם המים. לשמור על איזון בין צורכי ההווה למורשת העבר. המצודה באשדודיים, אשר תצלומיה היפים מתפרסמים בחוברת זו, היא אחת משתי מצודות ערביות קדומות

בארץ (המצודה האחרת נמצאת בקיבוץ "הבונים", מצב השתמרותה מרשים פחות). פנינה ארכיטקטונית זו משתלבת בנוף של חוף אשדודיים, והיא מנכסיה הבולטים של העיר המתפתחת. כבר לפני שנים התקבלה תכנית פיתוח ונחתמה, ולפיה המצודה תשולב בתוך מכלול תיירותי: השרידים ישולבו בקומת קרקע של מתחם מודרני שייבנה מעליהם. אין בידי למנוע תכניות שכבר אושרו, אך נראה לי שזו תהיה בכייה לדורות. המצודה יפה כפי שהיא היום, ומוטב היה להשאירה כך ולבנות לצדה. לא כל פיתוח הוא התפתחות מבורכת. "דרך האבירים" היא פרי שיתוף פעולה בין מרחב דרום ומחוז אשקלון למינהל שימור. זהו מודל לעשייה משותפת, שהניבה פרויקטים בעבר ותיצור פרויקטים בעתיד. בחלק מהתחנות בדרך המתוכננת תידרשנה חפירות ארכאולוגיות. יצירת רצף נושאי לאורך ציר גאוגרפי הוא שילוב שהוכיח את עצמו מבחינה תיירותית במקומות אחרים, ויש לברך על היוזמה. אם יימצא התקציב לחפור את המצודה הצלבנית בסומייל יהיה בכך כדי להוסיף אתר ארכאולוגי לא ידוע למפת הארץ. הגילויים בתל עיטון ובקריית גת מרגשים מאוד. אני התרגשתי מגילוי של עגיל זהב של גברת מימי מרד בר כוכבא. בעת שאחרים הטמינו את מטבעותיהם, אולי מחשש למלחמה הקרבה, הייתה מי שטמנה גם את תכשיטה, אחות רחוקה, שבזכות אוצר המטבעות אפשר לתארך במדויק את הזמן שבו חייתה.

מאמרו של ארכאולוג המרחב פורש לפנינו את תולדות רשות העתיקות בדרום ומסכם את ההישגים הרבים במרחב זה. מי יתן ונראה ימי שלום שיאפשרו את המשך הפעילות המבורכת.

מרחב דרום

ד"ר יגאל ישראל, ארכאולוג המרחב

משרדי המרחב

בראשית שכו משרדי המרחב בוילה שכורה ביישוב עומר, ובמחצית הראשונה של שנות ה-90 למאה הכ' עברנו למבנים יבילים בגן ציבורי קסום בעומר. כיום, המרחב הגיע לארץ המובטחת, והוא ממוקם בסביבת עבודה נפלאה בגן תעשיות עומר. עובדי המרחב מלוכדים במבנה אחד, ובמקום שוררת אווירה יציבה, חזקה ואיכותית. במבט לאחור, מימי אגף העתיקות, אני מביט למקום שבו התחלנו ורואה לאן הגענו בעבודתנו השוטפת: הדבר דומה למעבר מתקופת האבן לעידן ההייטק, וכל זאת באמצעות מהפכות קטנות ולא בתהליך אבולוציוני הדורש זמן ארוך, וטוב שכן.

עבודת המרחב מורכבת מתחומים מגוונים, כמו פסיפס רומי איכותי. העבודה מרתקת, ומאתגרת יום-יום את עובדי המרחב.

תפקיד ארכאולוג מרחב דרום

כארכאולוג מרחב צעיר בחרתי להתמקד בהזדמנות שניתנה לי להעלות על הכתב כמה מילים על קודמי בתפקיד.

ההיסטוריה הארגונית של תפקידי מתחילה עם הולדתו של יעקב עורי ז"ל באפריל 1899 בסרביה. תולדותיו, הכתובים מעט בכתב העת **עתיקות** כרך ב', מלמדים על עברנו טרם הקמת מדינת ישראל: כיצד בימי השלטון העות'מאני נשלחו ילדים לבדם כדי להתחנך בארץ ישראל; על גירוש היהודים במלחמת העולם הראשונה מהמושבות ומהעיר העברית תל אביב; על הכיבוש הבריטי; וכמובן על הקמת אגף העתיקות במשרד לעבודות ציבוריות. עורי התגייס לצבא הבריטי סמוך לסוף מלחמת העולם, והתנדב לגדודים הארצישראליים. הוא "נדלק" על הארכאולוגיה, שעה שיחידתו ליוותה את חפירות משלחת גארסטנג בתל אשקלון (להזכירכם, שם נולד גן העתיקות הפתוח הראשון). מיד עם שחרורו מן

שימשו אסם התבואה של ארץ ישראל. בתקופה הביזנטית שימש האזור לגידול ענבי יין ולייצור יין, ששמם ואיכותם נודעו בכל ארצות הים התיכון. בבקעות באר שבע וערד נמצאות שתי ערי בירה, באר שבע ומלחתה; היום, בירת המרחב היא העיר באר שבע, שעליה נאמר בתקופה הביזנטית "העיר הגדולה". מדרום להרי חברון מתנשאים הרי יתיר, ובהם נמשכת ההתיישבות בכפרים היהודיים של דרום הרי חברון (מהתקופה ביזנטית). מדבר יהודה נחבא בצל הרחוק. במערות השתמרו חומרים אורגניים בני אלפי שנים כאילו נוצרו רק אתמול. הר הגלבוע הנישא לגובה של 1000 מ' מעל פני הים הוא ספר פתוח לתקופות הפרהיסטוריות. בשוליו עיירות מן התקופה הביזנטית העומדות על תלן וכפרים מן התקופה האסלאמית הקדומה, שבהם מסגדים פתוחים. ארץ ציורי הסלע וכתובות בסלע מעטרות את אבני הגיר המבורזלות. גם בארץ המכתשים, הנפתחים לערבה ומשמישים ספר גאולוגי פתוח, הטביע האדם את חותמו בעבר. בערבה הצחיחה, שלאורכה מעיינות, הוקמו תחנות דרכים וחוות חקלאיות קדומות. בהררי הצבעוניים של חבל אילות כרו נחושת וזהב.

מרחב דרום נטווה ברשת דרכים משחר ההיסטוריה האנושית - חלקן שימשו דרכי מסחר בין לאומיות - ולאורכן נמצא מגוון רב של אתרים. הסוקר, החופר והחוקר במרחב דרום רואה כיצד ההיסטוריה המקראית משתקפת באזור, מסיפורי האבות עד שיבת ציון; שיר השירים כמו נכתב במרחב ועליו. ההיסטוריה במרחב דרום ניבטת מכל עבר. אצלנו רב הגלוי על המכוסה. אצלנו במרחב מצדה בנויה, ותיבנה. זכרו, העבר עוד לפנינו!

בהרהור לאחור, נדמה לי שרשות העתיקות נולדה בדרום. היא צמחה מהאגודה לסקר הארכאולוגי של ארץ ישראל, ומשם אל סקר החרום בנגב. זו תפישתי האנוצנטרית - שלי ושל כמה מוותיקי רשות העתיקות ש"גדלו" במרחבי הדרום. לא בכדי, מי שמונה למשנה למנהל רשות העתיקות, האלוף אמיר דרורי ז"ל, היה ד"ר רודולף כהן ז"ל, שהיה ארכאולוג מחוז דרום באגף העתיקות. אמיר ורודולף עיצבו את המבנה הארגוני הראשוני של רשות העתיקות. כבר בימי סקר החרום בנגב הנהיג רודולף את הרעיון שיש לדרוש תשלום בגין ביצוע סקרי פיתוח, סקרים ייעודיים (לדוגמה סקר "קול אמריקה") וכן תשלום בגין חפירות ארכאולוגיות (לדוגמה ב"חורבת פטיש").

אם תשאלו אותי היכן טבור העולם, אומר: ים המלח ומכתש רמון. אם תשאלו היכן הארץ המובטחת, אומר בין באר שבע לאילת. אם תשאלו היכן ארץ האבות, אומר שבארץ גר. במרחב דרום נמצאים שערי ארץ ישראל היבשתיים: מצפון אפריקה, מ"ערב המבורכת" (מחצי האי ערב) מהודו ומהמזרח הרחוק. שלושה ימים סובבים את מרחב דרום ונושקים לו: במערב - הים התיכון, ובו נמלים פתוחים באשקלון ובאשדוד; בדרום - ים סוף, הים האדום ומפרץ אילת; וממזרח - ים המלח, מקור לאספלט ומלח. נופי המרחב רכים, הן בצבעם הן במבנה הטופוגרפי שלהם. גבעות יהודה הרכות במזרח לכיש, וממערב להם שפלת יהודה המוריקה. מישורי הנגב המערבי, ארץ התלים, מזכירים לי את ארץ האבות, אי שם בדרום-מזרח טורקיה, בין אורפה לחרן, ובהמשך מישורי מסופוטמיה האין-סופיים. שם, במישורי הנגב המערבי, נמצאות אדמות פוריות,

תפקיד קטנטן.... | שרון גל

בתחילת 1991, בהיותי חיילת בחופשת שחרור, שישה ימים לפני יום הולדתי, הגעתי לראיון עבודה במשרדי רשות העתיקות, ששכנו אז בווילה ברחוב תפוז בעומר. זאת בעקבות המלצתה של הגב' שולה לביא, אשר שימשה אז רפאית במרחב דרום. את פניי קיבלו יהודית בן-מיכאל, העוזרת המדעית/מנהלית של ארכאולוג המרחב, ודב נחליאלי, ארכאולוג המרחב. כשנשאלתי "יודעת להקליד?" "יודעת לעבוד על מחשב?", עניתי "לא ולא", ובאותו הרגע התקבלתי לעבודה. את יומי הראשון העברתי בחגיגת יום הולדת שערכו לי בווילה - נכנסתי ל"משפחה"!

מאז ועד היום עסקתי בתפקידים שונים ומגוונים: טלפנית, מזכירה, נהגת לחצבה, מודדת/שרטטת, רפאית, וכן בריכוז מידע במגוון תחומים, כגון גאוגרפיה מרחבית ומיפוי, מידע מנהלי, צורכי הפרט, "כותל" להקשבה, תכניות עבודה וסיכומים, כיבוד, אירוח ויחסי ציבור. כל זאת, בשמירה על הנהלים ברשות ובמתן יחס אישי ומכבד לכל פונה, מבפנים ומבחוץ, במטרה לשמור על המורשת.

בתחילת שנות התשעים מנתה "המשפחה" למעלה מ-50 עובדים. לקראת סוף המאה הכ' הצטמצמו לכדי 25 עובדים לערך, בעקבות שינויים הקשורים בהיקפי הפיתוח וההשקעות הממשלתיות והפרטיות באזורנו. למרות כל זאת, הדאגה לרווחת הפרט, לתנאים הסוציאליים ולשמירה על הרגשת "המשפחה" שיצרנו במתחם נותרו בבסיס התפקיד.

יצאנו לטיולים בצפון ליומיים, שכללו רפטינג וארכאולוגיה (איך אפשר בלי?), ל"ג בעומר קבוע אצל יגאל, מימונה אצל אורית, חנוכה אצלי, ביקב בראשון לציון חגגנו ימי הולדת משותפים, בקיצור "עושים פה חיים משוגעים".

משרדי המרחב שכנו בווילה בעומר עד שנת 1992, אז עברנו לגן חצב, למבנים יבילים בצורת בית ארבעת המרחבים, שהותאמו לצרכינו. המעבר מהווילה למבנים היבילים ביסס את ה"משפחה". משרדי היה ממוקם מול החצר המרכזית, שהייתה מוקד התרחשות לעבודה משותפת, למסיבות, לארוחות, ובעיקר נקודת תצפית ושליטה מצוינת. בשנת 2012 השתדרגנו ועברנו למתחם ההייטק בפארק התעשייה עומר. המשרד אמנם סגור, אך עדיין משמש מרכז שליטה ובלגן...

הכשרתי כהנדסאית אדריכלות ועיצוב פנים הקלה על הצורך בתיאומים מול מגוון גורמים, כגון המועצה המקומית עומר, חשמל, ריהוט ובנייה, כמו גם על האחזקה השוטפת של מבני המרחב. וכך, מינפתי תפקיד קטן למשרה גדולה, עמוסה ומגוונת מאוד, שמספקת עניין ורצון להמשיך ולשמור על ה"משפחה". האמת היא, שכלל לא חשבתי שאתקבל לעבודה... חשבתי על טיול לחו"ל, לימודים, חופשה אחרי השחרור... אני עוד מחכה... אולי כשימאס לי!!!

"מפועל למנהל..." | יאסר אלעמור

לפני עלות השחר אני משכים קום, אוכל את ארוחת הבוקר שלי ומתכונן ליום נוסף ברחבי הדרום. אפשר לומר עליי ש"גדלתי ברשות העתיקות". התחלתי לעבוד בגיל 18, בשנת 1994, והייתי פועל מן המניין בחפירות בתל שבע, ובהמשך עברתי לחפירות בבית שמש. מאז המשכתי לגדול במשפחת מרחב דרום ועסקתי בתחזוקה. בשנת 2009 מונית למנהל של מרחב דרום, ובתפקיד זה אני מכהן עד היום.

במהלך השנים בניתי לי קן, התחתנתי ויש לי חמישה ילדים. העבודה ברשות העתיקות מאתגרת ומגוונת. אני עוסק בעניינים לוגיסטיים ובנושאים של כוח אדם, ופוגש מגוון רחב של אנשים מכל גוני הקשת בחברה הישראלית.

במשרד צוחקים עלי החברה על כך שאני הבדואי הראשון שמכין ושותה "קבוצ'נו". הגעתי כנער צעיר ועבודתי ברשות העתיקות עיצבה אותי. תקוותי היא שעבודה פורייה זו תימשך עוד שנים רבות.

הצבא, בשנת 1920, נתקבל לעבודה במחלקת העתיקות המנדטורית, תחילה כסגן מפקח ומאז שנת 1929, כמפקח. עורי כיהן במרחבי פיקוח אחדים, ולמן הקמת מדינה ישראל היה למפקח העתיקות בדרום. הוא חפר את הקבר המצויר באשקלון, וכן ערך חפירות בבאר שבע ובתל מלחתה. פעולותיו הארכאולוגיות מתועדות בארכיון המנדטורי ובארכיון רשות העתיקות. עורי נפטר בחטף מהתקף לב באביב 1957.

לאחר מותו הפתאומי של עורי, מונה פרופ' רם גופנא לתפקיד ב-1958. סיפור המינוי קשור בבחור מוכשר ונמרץ בשם עמנואל ענתי. עמנואל הגיע לאגף העתיקות כתלמיד מצטיין. היו לו יכולות גבוהות וכישרון רב (כך מספר רם על עמנואל). עמנואל יזם בתעוזה רבה ובאומץ אישי רב סקר בהר הנגב. להזכירכם, הייתה זו ארץ לא־נודעת, ובה בעיות ביטחוניות ולוגיסטיות מורכבות. עמנואל ערך את הסקר עוד לפני סקריהם של נלסון גליק ומשלחת הסקר של בנו רוטנברג. הוא היה למעשה ראשון הסוקרים במדינת ישראל בדרום. עבודתו הייתה נר לעבודתו של רודולף כהן ושל עובדי הסקר בסקרים השיטתיים ובחפירות שנערכו במסגרת סקר החרום בנגב בסוף שנות ה-70 למאה הכ'.

במהלך סקריו, סיפר לי פעם פרופ' עמנואל ענתי שהוא עלה להר כרכום ושם, בראשית שנות ה-80 הייתה לו "הארה", וכך נולד הר סיני של ענתי. עם סיום לימודי התואר השני, יצא ענתי להשתלמות בהרווארד למשך 8 חודשים. במקומו התקבל רם לאגף. רם עבד באגף העתיקות מינואר 1956 במעמד של עובד "ארעי" ("עובד יומי" של היום). בעקבות מותו של עורי ויציאתו של ענתי להשתלמות התמנה רם למפקח הדרום, ולדבריו: "בעצם החלפתי את עורי". בתפקיד זה שימש רם 7 שנים עד 1966. "נקראנו מפקחים. לא אהבתי את התואר, ושכנעתי את בירן, ששימש אז מנהל, לכתונתו 'ממוני מחוז'. את 'שרביט התפקיד' העברתי לרודולף בצורה מסודרת ובמעין טקסיות". רודולף כהן כיהן בתפקיד משנת 1966 ועד למינויו בשנת 1989 למשנה למנהל רשות העתיקות - תפקיד שמילא עד 1989, שעה שאמיר דרורי ז"ל החליף את אבי איתן. עם מינויו החדש של רודולף כהן, מונה דב נחליאלי מפקח העתיקות בדרום. אני נכנסתי לתפקיד עם יציאתו של דב לגמלאות, אולם עליי, עוד מוקדם לכתוב.

אשקלון: עבר ועתיד

ניר-שמחון פארן

המסגד הגדול (החאן)

על מחוז אשקלון ונגב מערבי | פרחיה נחשוני

הברונזה הקדומה, מימי בית שני ומהתקופות הביזנטית והאסלאמית. בהמשך נערכו חפירות גם בשדה משה (אום כלחה), שם נחשפה גת גדולה מן התקופה הביזנטית; בנחל גוברין, שם נחשפו שרידי יישוב מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומן התקופה הכלקוליתית; ובנחל נועם, שם נחשפו שרידים מן התקופות הביזנטית והעות'מאנית. באום אל-בקר נחפרו מבנים מתקפת הברזל 1, ובקרקר נחשפו מערות קבורה מן התקופה הכלקוליתית (חפירה זו התבצעה לאחר תום תפקידי במחוז אשקלון). הייתה זו תקופה מרתקת ועתירת פעילות.

בין השנים 2001-2006 שימשתי ארכאולוגית מחוז אשקלון והנגב המערבי ברשות העתיקות. סמוך לכניסתי לתפקיד הוחל בהכנות לסלילת שני קטעים של כביש מס' 6, בין מחלף שורק לחורבת מאחז. בסיור מקדים לאורך התוואי המיועד נסענו, דב נחילאי, ארכאולוג המרחב, אנוכי ואנשי כביש חוצה ישראל, בתוך שדות ירוקים. מהחלון נשקפו גבעות מתונות ויערות. קשה היה אז לדמיין שבתוואי זה, שנסקר בעבר, ייחשף תל בחורבת פתורה. בתל, שהיה חבוי היטב, נערכה חפירה נרחבת, והתגלו שרידים מרשימים מן התקופה הכלקוליתית, מתקופת

באשקלון נמצאים כמה מאתרי העתיקות החשובים והמעניינים ביותר בארץ. כאלו הם האתרים מתקופת הברונזה הקדומה, הפרוסים על שטחים נרחבים לאורך החוף ועל רכסי הכורכר המקבילים לו, וכזה הוא גם תל אשקלון, "הפארק" כפי שהוא מוכר יותר לתושבי העיר. יש גם את "העיר העתיקה", היא מגדל, שראשיתה בתקופה הממלוכית. אולם גם עיר עתיקה זו בנויה על שרידים עתיקים עוד יותר, מהתקופה הביזנטית (עתיק זה עניין יחסי). בתחומי מגדל נמצאים כמה אתרים מעניינים שהשתמרו עד ימינו, ובהם המסגד הגדול ("החאן"), המסגד הקטן ובית אמידים מימי המנדט הבריטי.

▲ החומות בתל אשקלון

▶ כנסייה ברחוב צבי סגל

בכנסייה בשכונת ברנע למשל יזמו השניים הקמת משטחים משופעים שבהם אפשר לנוע בכיסאות גלגלים.

מעבר לעשייה זו, לקח על עצמו גם לחנך את דור העתיד להכרת מורשת העיר ולהוקרתה. הוא פועל עם התלמידים בבית הספר מקיף ה' בעיר, ויחדיו הם מאמצים אתרים. גד מחנך את התלמידים ומקרבם לאהבת המורשת, ואולי אפילו מייצר את הדור הבא של ההיסטוריונים והארכאולוגים שיפעלו לשימור תרבות העיר.

לסיכום, כמו שאמרו "הגשש החיזור": "מה היה לנו? ים? יש! שטחים ירוקים? יש! עתיקות? יש, ועוד איך!!!" אז מה בכל זאת חסר? שאנחנו נבוא לאשקלון ונכיר אותה. כן, גם אנחנו יכולים לשנות משהו: לטייל בעיר העתיקה, לרדת לים, לשבת לכוס קפה או בירה במרינה ואפילו לטייל במסלולי ההליכה עם כל המשפחה בתחומי העיר או בתל. זה באמת לא רחוק – רק עשרים דקות מכפר סבא (או קצת יותר).

צילומים | ד"ר דניאל וורנה

במשך שנים, נוקה, סביבתו הוסדרה לביקור, ובקרוב יוצבו בו שלטי הסבר.

בד בבד מקים גד, בשיתוף עם עומרי בוכניק, מנהל הגן הלאומי אשקלון, בוסתן היסטורי בתחומי הגן, שבו תכנן בעתיד ה"גן האשקלוני" – ככל הנראה הגפן שממנה הפיקו את היין ששמו יצא למרחוק בתקופה הביזנטית. צמוד לבוסתן מבקש גד לשחזר באר מטיפוס "מישור משופע", סוג מוכר פחות של באר שהיה נפוץ בעבר באזור אשקלון. לאחרונה הוחל בפרויקט גדול, שגם בו מעורבים גד סובול ואבי ששון, לשימור העיר העתיקה ולשיקומה, ובכלל זה המסגד הגדול שנבנה בסוף המאה ה"ג לסה"נ. במשך שנים שימש המסגד מוזיאון לעתיקות העיר, אולם מיעוט המבקרים וחוסר פרסום הביאו לדעיכתו של אתר חשוב זה. המוזיאון ישודרג, ובעתיד הלא כליך רחוק ייפתח בו מרכז מבקרים, שבו יוכלו אנשים להכיר את ההיסטוריה ואת הארכאולוגיה של העיר, וכן לקבל מידע על האתרים בעיר ועל מסלולי טיול בה.

גד ואבי משקיעים ממרצם גם כדי להנגיש את מסלולי הטיול ואת האתרים לנכים.

סך הכול, הפוטנציאל של אשקלון הוא מהגבוהים והמשובחים בארץ בפיתוח תיירות היסטורית-ארכאולוגית בתוך מרקם עירוני. מעבר לכך, יש באשקלון חופי רחצה ובהם חול זהוב, שטחי טבע פתוחים, מרינה פעילה ותוססת ומי תהום גבוהים, התורמים גם הם ליופי של אשקלון ולייחודה.

למרות שפע האפשרויות, מדשדשת אשקלון במקום בכל הקשור לתיירות, הן תיירות פנים הן תיירות חוץ. משהו במיתוג של העיר אינו מצליח. אמנם, יש בעיר מלונות וכפרי נופש, אולם עדיין אין העיר מממשת אפילו עשירית מהפוטנציאל הטמון בה. מי שמנסים לשנות מעט את התמונה הם שני משוגעים לדבר: ד"ר אבי ששון ממכללת אשקלון וגד סובול – היסטוריון בדימוס, תושב העיר. באמצעים דלים ובגיוס מתנדבים ותקציבים, הם מצליחים לשנות, מעט פה מעט שם, את החשיבה ואת הנוף בעיר, ודוגמות לא חסרות:

בימים אלו ממש עובר מתחם הקברים הרומיים במרינה פיתוח ושילוט, בשיתוף תלמידי מקיף עירוני ה'. האתר, שהיה מוזנח

המסגד הגדול ("החאן") במג'דל, אשקלון

רשות העתיקות ומכללת אשקלון נפגשות במסגד

ד"ר אבי ששון*

עם כיבוש הארץ במאה ה'ג על ידי הממלוכים נהרסו ערי החוף של ארץ-ישראל בשיטתיות. אשקלון נחרבה בשלהי אותה מאה, והיא הוקמה מחדש בידי הממלוכים במרחק של כ־5 ק"מ מן הים, ונודעה בשמה החדש: "מג'דל אסקלון" - מגדל אשקלון. מעמדה הגאוגרפי-היסטורי של העיר לא השתנה, ואף הממלוכים תרמו את שלהם בבנייה הציבורית. נראה כי המבנה הראשון שנבנה בעיר, ושהשפיע על המשך תכנונה ובניינה, היה המסגד הגדול.

בכניסה לחדר התפילה נקבעה כתובת שיש, שבה נכתב: "בשם אללה, ציווה על בניית הג'אמע המבורך הזה, מתוך שאיפה לרצות פני אללה וחסדו ומתוך בקשת השכר והגמול, מעלת אדונו האמיר הגדול סוף אדין סלאר, מושל עליון של הארצות האצילות ייתן לו אללה את שכרו ואת חסדו. וזה [סיום הבנייה] בתאריך חודש איל מחרם שנת 700 ירחמו אללה [וירחם] על כל מי שמבקש עבורו [סלאר] מאת אללה את הרחמים, וירחם על המוסלמים" (ידין תשכ"ד:108). מכאן עולה שהמבנה נבנה בשנת 1300 לסה"נ.

בבניית המסגד ניצלו הממלוכים אבני בנייה ופרטי שיש רבים מן התקופות הקלסיות, מחורבות תל אשקלון. המבנה מצטיין בעיטורים האופייניים לתקופה הממלוכית, ובהם אבלאק, מוקרנס ורוזטות. היה זה המבנה המפואר ביותר בעיר, גם מאות שנים לאחר בנייתו.

במהלך התקופה העות'מאנית הורחב המבנה ונוספו לו תוספות אדריכליות, ובהן חצר גדולה מוקפת קמרונות, הסוגרים חללים מקורים

המסגד בתחרות של וילסון משנת 1882

המסגד בימיה הראשונים של המדינה, מבט לדרום-מערב (באדיבות עיריית אשקלון)

הכניסה הראשית למסגד

לטובת המאמינים שפקדו את המקום. גייקה, שביקר בעיר בסוף המאה ה'ט, ציין ש"מסגד (קטן) עם מינרט גבוה ובלוט הוא מבנה האבן היחיד בעיירה". לעומתו, גרן העיד כי גם הבתים סביב "בנויים כמעט כולם מאבן, אבל יש גם אחרים הבנויים מחומר מעורבב בחצץ". הוא תיאר את המסגד כ"בנוי מאבנים מהוקצעות למדי. החצר שלפניו מרופפת מרצפות שיש שנעקרו מן המנצבים העתיקים

העברית החדשה, מימי מלחמת העצמאות, העלייה ההמונית, דרך הקמת שכונות חדשות ואיחודן לעיר אשקלון החדשה. סיפורו של האתר הוא למעשה סיפורה של מדינת ישראל. בימים אלה מקדמת עיריית אשקלון תכנית רחבה לפיתוח אזור שכונת מגדל משני עבריו של רחוב הרצל, הרחוב הראשי בשכונה. בתכנית זו זוכה המסגד הגדול לתשומת לב רבה מאוד, והוא עתיד לשמש בה עוגן מרכזי. בימים אלה סיימו את המחקר ההיסטורי והשלמנו את תיק התיעוד של המבנה. בהמשך תבצע רשות העתיקות חפירות בדיקה אחדות כדי לעמוד על מצבו ההנדסי של המבנה ולאתר עוגנים היסטוריים נוספים

עד היום המבנה, המכונה "חאן" על שום תכניתו האדריכלית, הוא מן המבנים הגדולים והמרשימים ביותר בעיר. הוא מוקד תיירותי ואמנותי לתושבי העיר ולתיירה. סמוך למסגד שורה של מבנים היסטוריים משלהי התקופה העות'מאנית ומימי המנדט הבריטי, היוצרים מרקם אורבני-היסטורי מיוחד במינו, לצד שוק מסורתי ומרכזי בילוי וקניות. כל אלה יוצרים חווית ביקור מיוחדת במינה, שלצערנו לא רבים מתושבי המדינה נחשפים אליה. המבנה מייצג אתר בעל רבדים רבים ורחבים. המקום, שעבר תחת שלטונות רבים, עומד כאנדרטה לימיה של העיירה מג'דל ולתושביה, ומספר את סיפור התפתחותה של העיר

[...] מעל הבניין מזדקר מגדל נאה למדי" (גרן תשמ"ב:97).

יחיאל בריל, שתיאר מסע מיפוי לעזה בשנת 1882, כתב ש" [...] מג'דל. המקום הזה נחשב לעיר כי יש בו בית תפילה לישמעלים [...]” להדגיש את מעמדו של המסגד במרחב (אלקיים תשנ"ה:13).

מן המחקר שערכנו עולה, כי בשולי המסגד היה מקור המים הראשי של תושבי העיר, לפחות בשלהי התקופה העות'מאנית. סרט ממלחמת העולם הראשונה, שצילם חייל מניר זילנד, מתאר קבוצת נשים, נושאות כדי מים, העושות דרכן אל המסגד ויוצאות ממנו. בשולי התצלום אפשר להבחין במאגר המים.

ברכת מים באגף הצפוני של המסגד

בסביבתו, כגון מאגר המים. הרשות גם תלווה את המשך המיזם - שימור מבנים היסטוריים נוספים באזור.

מוקד זה הוא חלק משיתוף פעולה מתמשך בין המכללה האקדמית אשקלון לרשות העתיקות. במכללה כמה חוקרים המתמקדים בחקר אשקלון וסביבותיה. אשתקד ערכנו כנס מדעי, במשותף עם רשות העתיקות, שהציג את החידושים בחקר אשקלון, ואנו מקווים כי מגמה זו תימשך בעתיד.

*החוג ללימודי ארץ-ישראל - המכללה האקדמית אשקלון והקרן לחקר מישור החוף, שלידי קרן אשקלון

מזרח לכיש

מסע בזמן ובמרחב: אל בורות המים והמרחצאות אשר בשפלה (יהודה), בה דִּרְכִים גְּתוּת, בין מטעי הזיתים, ובין אסמים מלאים בר וממעל ישובו היונים אל ארובותיהן

אילן פרץ

מערות בית הבד | צילום אילן פרץ
קולומבריום (בני דקלים) | צילום אילן פרץ

בראשותם של אמיל אלג'ס וסמיון גנדלר; וסקר גבעות חזן, בין חורבת אברק לחורבת חזן, בראשותו של אמיל אלג'ס. מרבית החפירות נערכו מטעם רשות העתיקות, כך למשל בח' בית עווא, בניהולם של ניר שמשון פארן ואמיל אלג'ס; ממזרח למושב שקף, אל-בורג, בניהולם של מוטי היימן, ניר שמשון פארן, אמיל אלג'ס וולדה כרמל. חלק מהחפירות נערכו בשיתוף עם אוניברסיטת בן גוריון, למשל שרידי הכנסייה שנחשפו ממזרח לתל בית מרסים, בניהולם של מיקי עין גדי וקרני גולן, וכן מערות קבורה וקברי שוחה ומגוון מתקנים חקלאיים, כגון בורות מים, גתות, מחצבות וגדרות חקלאיות.

לאחר שהוחלט לפנות את היישובים היהודיים מחבל עזה נסלל המשכו הצפוני של כביש 358, והוקמו יישובים חדשים עבור המפונים. הכביש החדש מחבר את כביש 31 (בין

בלי רע אין טוב ולהיפך. אירועי האינתיפאדה השנייה בעשור הראשון למאה העשרים ואחת הביאו לפיתוח מואץ בחלקו המזרחי של חבל לכיש שבשפלת יהודה. האזור הנדון משתרע ממערב להרי חברון, בין קיבוץ להב בדרום לבין תל לכיש בצפון. אזור זה היה עד לאחרונה מיושב בצמצום (היישובים להב, שומריה, שקף, אמציה ולכיש), והוא מוכר בעיקר מתיאורי הנוסעים של המאה הי"ט, ובהם ויקטור גרן והמשלחת הבריטית לחקר ארץ ישראל המערבית, מסקרים (למשל של יהודה דגן) ומספר מועט של חפירות.

בעקבות הקמת גדר ההפרדה לאורך הקו הירוק בין השנים 2004 ל-2006 נערכו בתוואי המתוכנן סקרים וחפירות רבות. ראויים לציון הסקרים שנערכו בין שומריה לשמעה, בראשותם של יגאל ישראל ופלביה סונטג; סקר תל עיטון-מרשם וסקר אמציה,

צומת להבים לצומת שוקת) עם כביש 35 (בית גוברין-קריית גת). יישובים קיימים, כגון שומריה, הורחבו, והוחל בהקמתם של ארבעה יישובים: נטע, בגבעת מרשם; בני דקלים, בגבעות חזן (בין חורבת אברק לחורבת חזן); חרוב (חורבת אברק) וכרמי קטיף, בתחומי הרפת והלולים של מושב אמציה (אידואימה). לקראת הקמת היישובים הונחו תשתיות חדשות והוקמו אזורי תעשייה חדשים, כגון רפתות ולולים מצפון לאמציה ברסם אל-ערס, ואלה חייבו חפירות ארכאולוגיות. החפירות היו מורכבות מבחינה בטיחותית, אך הן הניבו שפע של ממצאים שהעשירו את ידיעותינו על האזור למן התקופה הנאוליתית הקרמית ועד שנת 1948.

צילומים | אילן פרץ

לתעשייה וגם למגורים. היישוב עסק בייצור שמן ויין. כמו כן נחשפו ממגורות, שני כבשנים (תנורים?) – אחד מהם שימש כנראה כבשן סיד – וכלי צור, ובהם להבי צור ומגרדי מניפה – עדות לחקלאות דגנים ועיבוד עורות.

אמציה. באזור הרפת הישנה של מושב אמציה נערכו שתי עונות חפירה בשנים 2010 ו-2011. בחפירות השתתפו כ-11 ארכאולוגים, אנשים שעסקו בחקר המערות (SARMA) ועשרות רבות של פועלים. נחשפו בתי הכפר הערבי אִדוּאִימָה; שרידים דלים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה; מערכות מסתור, מחילות, מקוואות, בית אחוזה שבמרכזו וילה מרוצפת פסיפס, ובית מרחץ מהתקופה הרומית הקדומה; מערת בית בד גדולה מהתקופה ההלניסטית; מעט שרידים וממצאים מהתקופה הפרסית ומתקופת הברזל; ומספר רב של ממגורות לאחסון חיטה ומבנים מתקופת הברונזה הקדומה ו-4. בעת הפיקוחים בשנת 2012 נחשפו ותועדו לפחות שלוש מערות קולומבריום ועשרות בורות מים, מערות מגורים וכנראה ממגורות נוספות, חצובות בסלע.

רסם אל-ערס. החפירה, בניהולה של יעל עבאדירייס, נערכה סמוך לנחל לכיש, מצפון לאמציה, בשטח המפטמה החדשה של מושב אמציה. נחשפו שתי ממגורות חפורות לתוך הקרקע, שתוארכו לתקופת הברזל. כן נחשפו מאותה תקופה קברים, ובהם מנחות (קנקנים, פכיות, קערות נחושת ונר). נוסף לכך נמצאו באתר כלי חרס וצור מהתקופות הנאוליתית הקדומה (תרבות לוד ותרבות ואדי רבה) והכלקוליתית, ושרידי קירות מתקופת הברונזה הקדומה 1.

חורבת חזן וחורבת אברק. מדרום לאמציה, ביישובים החדשים חרוב ובני דקלים, על גבעות מוריקות שבהן נוהגות ללחך להקות צבאים, נחשפו בית חווה משלהי תקופת הברזל (המאה ה' לפסה"נ), וכן מפחמות מהתקופה הממלוכית עד ימינו. נתגלו גם מתקנים, ובהם גתות, כבשני סיד, בודדות לשמן ושלוש מערות קולומבריה.

חלק מן האתרים שתוארו לעיל ישולבו בפיתוח, דוגמת בית הבד ההלניסטי, מחילות המסתור והווילה הרומית באמציה. אפשר שגם אתרים אחרים יימצאו ראויים לשימור, לרווחת תושבי המקום והמבקרים באזור.

▲ צילום מטמון מטבעות מימי מרד בר־כובבא, ממערת בית הבד | צילום ד"ר דניאל וורגה

▼ הגת מאל בורג | צילום ד"ר פרחיה נחשוני

אחרים, כגון צינורות, המצביעים על קיומו של בית מרחץ מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, לצד עדויות לקיומו של בית יוצר של קנקני שק מן הטיפוס הדרומי מהתקופה הביזנטית.

חורבת גבעת זיקית. החפירה, בניהולם של יעקב באומגרטן וניר־שמשון פארן, נערכה בתוואי כביש 358, ממזרח למושב שקף. נחשפו שרידי כפר משלושה שלבים בתקופת הברונזה הקדומה 3 (2600-2200 לפסה"נ): מבנים מלבניים מעל מערות, ששימשו גם

אל בורג. לקראת סלילת כביש 358 נערכו באתר חפירות אחדות. בקיץ 2006, במהלך מלחמת לבנון השנייה, ערכנו, פרחיה נחשוני ואנוכי, חפירה בקטע שבו ממוקמת כעת כיכר, ממערב לכפר אל־בורג' ומצפון־מזרח לקיבוץ שומריה. באתר נחשפו ותועדו בין היתר גת מהתקופה הרומית הקדומה (ימי מרד בר כוכבא), שנבנתה מעל מערה או מתקן קדומים יותר מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה התיכונה 2, וכן חדרים, באר אנטיליה וברכה. כן נתגלו ממצאים

"דרך האבירים" | מיזם לשימור ולפיתוח תיירותי בשפלת יהודה

עמי שחר וסער גנור

▲ כנסייה צלבנית בבית גוברין

ובגן הלאומי אשקלון, ותשמש מנוף תיירותי כלכלי לטובת המבקרים בכלל ותושבי האזור בפרט.

"דרך האבירים": הסיפור ההיסטורי
הכיבוש הצלבני של ארץ ישראל בשנת 1099 לסה"נ הניב פריחה, שגשוג ועוצמה לממלכת ירושלים הצלבנית שאט"א ביססה את גבולותיה. לא כך היה הדבר במישור החוף הדרומי: העיר המרכזית אשקלון נותרה בשליטת הפאטימים, וניסיונות הכיבוש של הצלבנים נכשלו מעת לעת. העדר שליטה באזור זה ונטילת מיסים על השטחים

התרבותית הבנויה בישראל. בתקופה זו בנו הצלבנים ערים ואחוזות לקיום חיי היום-יום; מבצרים ומצודות לשליטה צבאית; וכנסיות לקיום חיי דת. על אף שמטרתם העיקרית של הצלבנים הייתה ירושלים, הם התיישבו גם באזורים אחרים בארץ, למשל בהרי יהודה ובשפלת החוף. אזורים אלו מתאפיינים בבנייה ארכיטקטונית צלבנית מרשימה של מצודות וכנסיות. מיזם זה מבקש להציג את התרבות הצלבנית באמצעות שימור ופיתוח תיירותי של "דרך האבירים", אשר תקשור בין השרידים המונומנטליים בתל צפית (המבצר הלבן), במצודת סומייל, במתחם בית גוברין העתיקה

פיתוח אתרים לטובת הציבור הוא אחד המנועים לקידומה של הארכאולוגיה ושילובה במדינת ישראל. את הרעיון ליצירת "דרך האבירים" יזמו כותבי שורות אלו, והוא פרי שיתוף הפעולה בין מרחב דרום ומחוז אשקלון למינהל שימור. זהו מודל לעשייה משותפת שהניבה פרויקטים בעבר ויוצרת פרויקטים בהווה למען העתיד.

בימי הביניים ערכו העמים הנוצרים שבאירופה מסעות צבאיים לארץ ישראל במטרה לכבוש את המקומות הקדושים מידי המוסלמים ששלטו בארץ. מסעות אלו, המכונים מסעי הצלב, הטביעו את חותמם במורשת

המחייבים שיתוף והסכמה של כל בעלי העניין.

- מרבית מוקדי הביקור המוצעים בדרך הם בגנים לאומיים קולטי קהל ששומרו ופותחו בעבר.
- חלק ניכר מדרך האבירים נמצא בתחומי המרחב הביוספרי שבו מגוון תכניות תיירות ופיתוח.
- הדרך המוצעת נמצאת באזור נופי עם נגישות גבוהה למבקרים.
- הדרך מציגה יריבות צבאית בימי הביניים, בין הצלבנים למוסלמים בשפלת יהודה והחוף.
- הדרך מתאפיינת במגוון מצודות ומבצרים מונומנטליים מן התקופה הצלבנית.

פרוגרמה רעיונית:

חפירה, שימור ופיתוח תיירותי של דרך האבירים לטובת הציבור

- בניית הנרטיב של "דרך האבירים" - מלחמת הצלבנים במוסלמים בשפלת החוף ובשפלת יהודה.
- עיגון "דרך האבירים" כיעד תיירות מרכזי בתחומי המועצה האזורית יואב.
- חפירה, שימור ושחזור לצורך המחשה והשמשת מוקדים ב"דרך האבירים".
- עבודות פיתוח והסדרת השטח לקליטת מבקרים.
- יצירת מודעות בקרב הציבור - שיתוף הקהילה.

המיזם מציג את התקופה הצלבנית העלומה ב"דרך האבירים". זהו מיזם ארכאולוגי, תיירותי-כלכלי וחינוכי. מיזמים מסוג זה קיימים באירופה, והם יכולים לשמש לנו מודל. למיזם נדרשים משאבים רבים, אך הוא עתיד לספק תועלת כלכלית לבעלי עניין רבים, כגון המועצה האזורית יואב, קק"ל, רט"ג ומשרד התיירות. בימים אלו נערכות פגישות עם בעלי העניין במטרה לקדם את המיזם בכללותו כדי לשמור על מורשת התרבות הבנויה ולהציגה לכלל הציבור.

צילומים | סער גנור

▲▲ שרידי מצודת סומייל ביער הקרן הקיימת

▲ שרידי קמרון

בשנת 1191 נפלה אשקלון לידי המלך האנגלי המפורסם ריצ'ארד לב ארי, ששיקם את העיר ואת חומותיה. ריצ'ארד לב ארי נאלץ לשוב לארצו על רקע הכאוס באנגליה, ששימש השראה לעלילות רובין הוד, אך לרוע מזלו, הוא לא שב לאנגליה כיוון שמת בדרך אליה.

מאפייני המיזם

- פרויקט פיתוח תרבותי, אזורי, החוצה גבולות מוניציפליים (מועצה אזורית יואב ועיריית אשקלון).
- קיימים בעלי עניין רבים: גופים ציבוריים ופרטיים, שלהם תחומי מעורבות מגוונים,

המעובדים הביאו להקמת מערך ביצורים מול העיר אשקלון בימי המלך הצלבני פולק מאנז'. ראשונה לקום הייתה בית גוברין בשנת 1136; אחריה הוקמה טורון (סומייל) בשנת 1137; אחריה בלאנשגארד, היא צפית, בראשית שנות ה-40 למאה ה"ב; ולבסוף הוקמו יבנה ועזה. רשת המצודות כיתרה את העיר אשקלון, שנפלה לבסוף לידי הצלבנים בהנהגת בולדווין השלישי בשנת 1153.

הצלבנים הקימו את חומות העיר אשקלון, אך עם ההפסד לצאלח אדין האיובי בקרב קרני חיטין בשנת 1187, נכבשה גם אשקלון וחומותיה נהרסו מחשש לכיבוש צלבני חדש.

חפירות תל עיטון

פרופ' אברהם פאוסט*

▲ שכבת חורבן מהמאה הח' לפסה"נ

אזור השפלה זוכה בשנים האחרונות לפריחה ארכאולוגית, ותלים רבים נחפרים בו מדי קיץ. אולם, אזור ההר - לבה של ממלכת יהודה - מוכר הרבה פחות. תל עיטון, שרבים מזהים אותו עם עגלון המקראית, הוא אחד התלים הגדולים במזרח השפלה, סמוך לעמק התלם המפריד בין השפלה הגבוהה להר חברון. אחת ממטרות החפירה באתר זה הייתה לזרות אור על האזור שבין השפלה להר, וללמוד על מהות הקשר בין שני האזורים לאורך ההיסטוריה: מה היה תפקידו של עמק התלם בכל תקופה ותקופה, והאם שימש גשר בין חבלי ארץ אלו או מחסום וגבול?

בתל עיטון התקיימו חפירות הצלה מצומצמות בשנות ה־70 למאה העשרים מטעם משלחת חפירות לכיש (ארבעה ריבועים בלבד). כמו כן, נחפרו למרגלות התל כמה עשרות קברים בחפירות הצלה בשלהי שנות ה־60. בנבעות שמסביב לתל אלפי קברים ממגוון תקופות, אך אלו נשדדו במהלך השנים, וחפירות ההצלה נועדו לתעד מעט מבית קברות אדיר זה.

בקיץ 2006 החלה משלחת חפירות מטעם אוניברסיטת ברי־אילן בפרויקט החפירה בתל ובסקר האזורים הצמודים אליו. לפני החפירה חולק התל ליחידות משנה, שנסקרו כל אחת בנפרד, ובהמשך בוצע במקום "סקר־חפירה" במטרה לקבל מושג ראשוני על תולדות ההתיישבות בתל ובאזוריו השונים, וכן כדי לעמוד על מהימנות הסקר וסקר־החפירה. מהסקר עולה כי התל נושב לראשונה בתקופת הברונזה הקדומה, והתקיים בו יישוב כמעט ברציפות עד ראשית התקופה ההלניסטית.

* המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה - אוניברסיטת בר אילן

הפלשתיים במישור החוף להתיישבות הישראלית באזור ההר.

בתקופת הברזל 2 (תקופת המלוכה) הפך האתר לישראלי. התושבים איבדו את זהותם הנפרדת ונטמעו בהדרגה בממלכת יהודה. השכבה החשובה ביותר שהתגלתה בתל היא זו מן המאה הח' לפסה"נ. במקום התקיימה אז עיר גדולה ומבוצרת, שחרבה במסע מלחמה אשורי, ככל הנראה במהלך מסעו של סנחריב בשנת 701 לפסה"נ. החורבן העז חתם את השרידים באתרם, ולמעשה כמעט בכל מקום שבו אנו חופרים אפשר

עד כה חפרנו בחמישה שטחי חפירה, אך באף אחד מהם לא הגענו עדיין לסלע האם. השרידים הקדומים שנחשפו עד כה בחפירה הם מתקופת הברונזה המאוחרת. פיזור השרידים ועוצמתם מצביע על כך שבמקום התקיימה אז עיר גדולה.

בניגוד למרבית אתרי השפלה, היישוב בתל עיטון המשיך להתקיים גם בתקופת הברזל 1, אם כי הוא הצטמצם בהיקפו. השרידים שהתגלו מלמדים על כך שהתושבים היו כנראה כנענים, וכי תל עיטון היה חלק מחבלעת כנענית שהתקיימה בין האזורים

למצוא שרידים שמורים היטב מיישוב זה, ועדויות לקצו המר. כך למשל נחשף בראש התל מבנה מרשים, ששטח קומת הקרקע שלו כ־250 מ"ר; בבנייתו אף נעשה שימוש באבני גזית. הממצאים מאפשרים לנו ללמוד על השימוש שנעשה בכל חדר וחדר במבנה. באחד החדרים למשל התגלו כלי אגירה רבים על תכולתם: זיתים, ענבים, עדשים ועוד. בשתי נקודות בחדר התגלו ריכוזים של שיני שום, שהיו כנראה תלויות על הקיר ונפלו במהלך החורבן. חדרים אחרים שימשו לאחסון ולבישול.

לאחר חורבן האתר ניסו כנראה כמה מהניצולים לשוב ולהיאחז בו, אך ניסיונם כשל, והאתר ניטש במשך מאות שנים. במאה ה־1 לפסה"ס (שלהי התקופה הפרסית) נוסדה במקום מצודה, וסביבה כפר. איננו יכולים להעריך במדויק כמה זמן התקיים יישוב זה, אך נראה שעברו כמה דורות בטרם ניטש גם הוא בתקופה ההלניסטית הקדומה, והיישוב חדל להתקיים.

בתקופה הביזנטית ככל הנראה הוכשר התל לעיבוד חקלאי. נבנו בו טרסות, ששינו את מתארן וחתכו חלק מהשכבות הקדומות באזורים רבים.

חפירה ארכאולוגית, בעיקר כזו הנערכת באזור מעט מרוחק מיישובים ובקצה שטח אש, היא פרויקט מורכב, לוגיסטי ומדעית. במהלך שבע עונות החפירה שהתקיימו באתר נהינו משיתוף פעולה רצוף ופורה עם מרחב דרום של רשות העתיקות. שיתוף הפעולה כלל ייעוץ במגוון נושאים, וכן מידע שהועבר לנו על אתרים סמוכים, גם כאלה שטרם פורסמו, וביקורים בחפירות הרשות (למשל באמציה - הן ביקורים של חברי המשלחת הן סיור באתר לסטודנטים שלנו). יתרה מזו, כחלק מפרויקט הסקר שלנו קיבלנו לפרסום חומר מחפירות הצלה קטנות שנערכו סמוך לתל כדי שנוכל לשלבם בפרויקט האזורי שלנו ולהציג תמונה מלאה ושלמה יותר.

זה המקום לציין שהמשלחת נעזרה רבות גם בתושבי מושב שקף הסמוך, ושאונו מקיימים מערכת יחסים פורייה ומועילה עם תושבי המושבים באזור, שחלקם מתעניינים, מבקרים בתל ואף מתנדבים בחפירה, ומסייעים לנו רבות מבחינה לוגיסטית.

צילומים | באדיבות משלחת חפירות תל עיטון

המצודה הפרסית משטח A | צילום Sky view שכבת חורבן מהאה ה־1 לפסה"ס

רסם אל-ערוס

ד"ר יעל עבאדירייס

קירות מתקופת הברונזה הקדומה. מהתקופות הנאוליתית והכלקוליתית נחפרו שכבות שהצטברו במדרון, שרידים ממפלסי החיים שנהרסו בעת שראש הגבעה נפגע. מתקופת הברזל התגלו באתר ממגורות וקברים. שתי הממגורות תוארכו לתקופת הברזל לפי הקרמיקה שהתגלתה בהן. הן

וגילויים של קברי שוחה מתקופת הברזל, ממצא נדיר מסוגו, ובהם מנחות קבורה ייחודיות. ממצאים נוספים מהחפירה מעשרים את הבנתנו בנוגע לאופי היישוב באזור נחל לכיש בתקופות השונות של הנוכחות האנושית באזור. רוב השכבות באתר אינן מייצגות הצטברות של שרידי חיים במקומם, אלא את היסחפותם במדרון. בשכבה העליונה נותרו שרידי

האתר רסם אל-ערוס נמצא על גבעה מצפון לנחל לכיש. בחורף 2012 ניהלתי בו חפירה ארכאולוגית, שנחשפו בה שרידים משש תרבויות עתיקות, למן התקופה הנאוליתית ועד התקופה הביזנטית. עושר זה של שרידים מפתיע, שכן קודם לחפירה נחשב האתר לחד-תקופתי. מבין התגליות החשובות ראויות לציון זיהוין של שתי תרבויות נאוליתיות שתפוצתן באזור אינה מוכרת; חשיפתן של שתי ממגורות גדולות מתקופת הברזל;

פכית חרס וקערת נחושת בתוך קנקן

שתי הממגורות, מבט לכיוון מערב על ברסם אל-ערוס

קרובות מאוד זו לזו, אך שונות מעט במבנה, בגודל ובעומק. הן התמלאו לכל עומקן בעפר תחוח, במפולת של אבנים גדולות ובממצאים ארכאולוגיים. הממגורות מלמדות אותנו על עולמם החקלאי של שוכני הגבעה, על קציר החיטה העונתי ועל אגירת הדגן לשימוש עצמי ולמסחר. הקברים מציגים מכלול כמעט-זהה של מנחות קבורה, ובו קנקן, פכית וקערת נחושת. הד למנהגי קבורה קבועים ורפטיביים. אחד הקברים הוא קבר שוחה; שני הקברים האחרים פגועים מכדי לזהותם. בניגוד להערכה המוקדמת, שלפיה הגבעה יושבה בעיקר בתקופת הברונזה הקדומה, הממצאים מהחפירה מצביעים על היותה מוקד משיכה לאוכלוסיות אנושיות באלפי השנים האחרונות.

צילומים: ד"ר יעל עבאדירייס

א. עגיל זהב | צילום קלרה עמית
ב. המטמון | צילום שרון גל

מטמון באזור התעשייה, קריית גת

אמיל אלג'ם

הבור התרגשתי ממש, כשפתאום צצו לנגד עיניי ארבעה מטבעות זהב וטבעת, גם היא מזהב. הפריטים העשויים מהמתכת האצילה יצאו מהאדמה הקשה והדביקה, ונצצו כאילו יצאו אתמול מהמפעל. מי היה מאמין שבור הפסולת הפשוט הזה, בתוך החצר, יניב פירות כה נפלאים.

לאחר שהוצאנו את אחרון המטבעות, חפרנו עוד כחצי מטר בדופן הבור כדי לוודא שאכן לא פספסנו כלום. התיישבנו לנוח, שתינו מים, מסרבים להאמין למראה עינינו. חשבנו על ההסתברות שנחווה חוויה כזו שוב, אם בכלל. הובלנו את המטמון לכספת של המשרד.

לאחר שמטבעות המטמון נוקו במעבדה, ולאחר זיהוי ראשוני, התבררו שני דברים: 1. על כמה מטבעות נמצאו שרידים של בד פשתן - ממצא נדיר מאוד המצביע על כך שהמטמון היה עטוף בפיסת בד והוטמן במכוון, ולא התגלגל לשם באופן אקראי;

2. על המטבעות הוטבעו דיוקניהם של הקיסרים

"אמיל, יש פה מאות!" אמר סער בתדהמה, לאחר שירד לבור להוציא את המטבעות המחוברים לדופן האדמה. בכל נגיעה של כלי החפירה נפלו מטבעות שהיו תקועים באדמה הקשה והדביקה. ברגע זה עלתה בראשי השאלה הנשאלת באופן קבוע בשיחות עם יזמים בזמן פיקוח על עבודות עפר: "אחי, מצאת פעם כסף וזהב?" ותמיד עניתי אותה תשובה: "לצערי, כסף לא גדל באדמה..." מתברר שטעיתי, והנה הוכחה לכך שאפשר למצוא כסף בתוך האדמה... והרבה!

בחפירות בקריית גת נמצאו כשמונה גושים של מטבעות, דבוקים זה לזה. העמידה בתוך הבור הייתה מעייפת ולא נוחה, אך כולנו רצינו לחוות את החוויה המיוחדת הזאת, ולכן התחלפנו כל כמה זמן לנוח. כשהגיע תורי לחפור בתוך

הרומיים: נירון, נרווה וטריאנוס, ששלטו באימפריה הרומית בין השנים 54-117 לסה"נ. הימצאותו של המטמון בתוך בד ותאריכי ההטבעה על המטבעות מאפשרים לשייכו לאחת התקופות המרתקות בהסטוריה, המציתות את דמיונו עד היום - ימי מרד בר כוכבא. בתוך מערות, המתוארכות לזמן המרד, נמצאו מטמונים דומים למטמון מקריית גת, אך המטמון הזה מיוחד משום שהוא היחיד מסוגו שנמצא בו גם תכשיטים וגם כלי איפור (או רפואה). מציאתם של מטבעות זהב מאותה תקופה נדירה באזורנו. רק עשרות אחדות של מטבעות כאלה נמצאו בחפירות ארכאולוגיות מסודרות.

המטמון של קריית גת נמצא בתוך בור פסולת ששימש כנראה כפר קטן או חווה. הוא הוחבא ככל הנראה לאחר שבעליו זיהה סכנה או התקפה מתקרבת לכפר. מה קרה לאחר מכן? איננו יודעים בוודאות בשל ההשתמרות הגרועה של שרידי היישוב, אך דבר אחד בטוח, שמחביא המטמון לא חזר לקחתו מעולם.

מקום מציאת המטמון הוא הנקודה המערבית ביותר של אזור המרד הידוע לנו עד כה, וכך נוסף עוד חלק לפאזל של התקופה המרתקת הזו.

תל זית | יישוב ספר בשפלת יהודה

פרופ' רון א' טפי*

▲ שטח החפירות מבט מהאוויר, ריבוע 19

תל זית (כ־30 דונם) נמצא בכניסה המערבית לאמפיתיאטרון בבית גוברין. הוא שוכן בעמק בית גוברין, בערך באמצע הדרך בין תל לכיש בדרום לתל א־צפי בצפון. אזור זה נמצא בשפלה הנמוכה של יהודה – אזור מריבה שלעיתים קרובות עבר שינויים תרבותיים ופוליטיים, בעיקר במאבק בין אזור ההר במזרח לבין מישור החוף במערב. לפחות שלוש דרכים מרכזיות חצו את האזור מצפון לדרום, ושלוש דרכים אחרות, ממזרח למערב. דרכים אלו נפגשו בתל זית לאורך תקופת הברזל. הדרכים, שקשרו את המרכזים במישור החוף עם פנים ההר, ניצלו את הטופוגרפיה הטבעית בעברם בתוואי שלושה נחלים (נחל האלה, נחל גוברין ונחל לכיש) שניקזו את מי הנגר של אזור ההר לכיוון הים. במשך תשע עונות חפירה בתל זית חשפנו את ההיסטוריה של האתר, מאמצע האלף ה־ב' לפסה־נ' עד ראשית המאה ה־כ'.

תקופת הברונזה המאוחרת. השרידים הקדומים ביותר, מתקופת הברונזה המאוחרת, נחשפו בעומק של למעלה מ־6 מ'. נתגלו שכבות יישוב מתקופת ה־ב' מ־1 עד תקופת ה־ב' מ־22, ובהם אדריכלות מונומנטלית וכן עדויות לשרפה אדירה שהתרחשה בשנת 1300 לפנה״ס בקירוב. יש עדויות ברורות לכך שהפלישתים לא נכחו באתר בתקופת הברונזה המאוחרת; מעט מאוד קרמיקה פלישתית נמצאה באתר הנטוש. בתל נחשפו שרידים דלים מתקופת הברזל 1. בתקופת הברזל 2א' נוסדה עיר חדשה בראש התל;

*פרופ' רון א' טפי, מנהל החפירה ופרופ' ג' אלברט שומכר, החוג למקרא ולארכאולוגיה – הסמינר התאולוגי בפיטסבורג

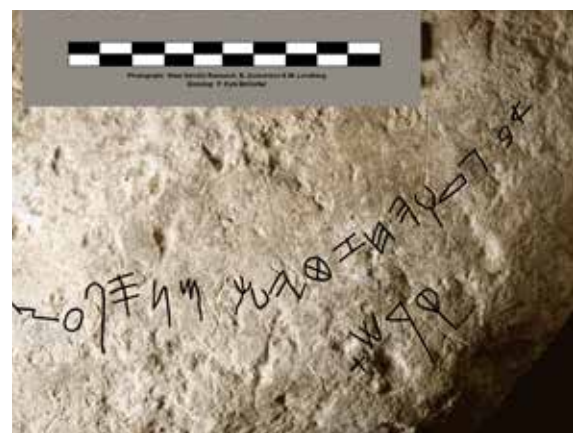
והם היו יישובי ספר בקצה המערבי של אזור יהודה.

באמצע המאה ה־ט' לפסה־נ' בקירוב חלו שינויים חשובים בהתארגנות הפוליטית בשפלה. לכיש זכתה למעמד מרכזי ביהודה, ואילו תל זית טיפחה את קשריה עם תרבויות מישור החוף, כפי שמלמדים טיפוסי הקרמיקה האופייניים למישור החוף, ובהם כלים 'אשדודיים', אמפורות האופייניות למישור החוף וכפי ביטול שלהם ידית אחת – חלקם מייצג מקומי. בד בבד, נמצאו באתר גם טיפוסי קרמיקה האופייניים לפנים ההר וכלים ממסורות אחרות, המשותפות למישור החוף ולאזורי ההר. השינוי בקשרים התרבותיים והפוליטיים התרחשו שעה שתל זית חרבה

היא חרבה בשרפה לקראת סוף המאה ה־י' לפסה־נ'. תכנית העיר התאפיינה בשורה של חדרים שהוקמו סביב כתף התל. באחד הקירות של אחד החדרים שולבה אבן גדולה ועליה כתב עברי קדום ובו 22 אותיות בכתב האלף־בית שאפשר לתארכו בוודאות למאה ה־י' לפסה־נ'. זהו כתב אלף־בית ליניארי, האופייני לדרום כנען בראשית האלף ה־א' לפסה־נ'. הכתב מייצג שלב מעבר מהכתב הפיניקי של תקופת הברזל לכתב העברי הבוגר. מכאן, שבתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל הסטרטיגרפיה והתרבויות שנחשפו בתל זית מקבילות לאלה שנחשפו בתל לכיש. שני האתרים הללו השתייכו מבחינה תרבותית לאזור ההר שממזרח,

סביבו. בתקופה הרומית הקדומה נחשפו בתל שלושה שלבי בנייה. נראה שהיישוב בתקופה זו הוקם ביזמתם של המלכים החשמונאים, יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי, שכבשו את מישור החוף והשפלה. בתקופה הרומית המאוחרת נבנתה מצודה איתנה בחלקו המערבי של ראש התל, וממנה הייתה תצפית אל עבר מישור החוף, מאשדוד עד עזה. במפת פוינטינגר ('מפת דרכים' מימי הביניים שהועתקה פעמים מספר ממקור בן המאה ה' לסה"נ) אפשר למצוא אישוש למיקומו האסטרטגי של תל זית וסביבתו בתקופה

בסוף כל אחת מהמאות שצוינו לעיל. פרעה שישק המצרי, חזאל מלך ארם וסנחריב מלך אשור הם כנראה מחוללי אירועי החורבן הללו. **התקופה הפרסית.** השכבה העיקרית מהתקופה הפרסית מיוצגת ברצפות טיח של מבנה גדול, ככל הנראה מבנה ציבור, שהתקיים בד בבד עם ארמון המושל ומקדש השמש בלכיש. על הרצפות לא נתגלו סימני חורבן, ולכן נראה שהיישוב בתל זית ניטש, ולא חרב, לקראת סוף התקופה הפרסית, כנראה במאה ה' לפסה"נ בעת שאדומיאה עלתה לגדולה באזור. בשנת 2008 נחשף

▲ אבן ועליה 22 אותיות האלף-בית בכתב עברי קדום

▲ שטח החפירות מבט מהאוויר, ריבוע 20

הנידונה. ניתוח ראשוני של הממצא הקרמי המאוחר ביותר שנתגלה מתחת לרצפות המצודה מלמד, שהיא נבנתה בשלהי המאה ה' או בראשית המאה הג' לסה"נ, אחרי מרד בר כוכבא וכנראה רק לאחר ייסודה של אלותרופוליס כמרכז בישופות נוצרי וכמרכז עירוני.

התקופות הממלוכית והעות'מאנית. בחפירות נחשפה גם כמות רבה של קרמיקה מהתקופות הממלוכית והעות'מאנית המאוחרת, ולכן ברור שבמשך למעלה מ-3000 שנה היו יתרונותיו של תל זית כעיר ספר נהירים לתושבי שחרו להקים בו את ביתם.

צילומים | משלחת חפירות תל זית

באתר אוסטרקון ועליו חמש שורות בכתב ארמי, בדומה לאוסטרקונים רבים אחרים שנחשפו במרשה הסמוכה ובמרכזים אחרים משלהי התקופה הפרסית בדרום, למשל באר שבע, תל ג'מה וערד. **התקופה ההלניסטית הקדומה.** מיוצגת בשלושה שלבים לפחות; גם היישוב מתקופה זו ניטש ללא חורבן. תל זית היה ללא ספק יישוב עורף כפרי בתחום אדומיאה, שבירתו הייתה מרשה. נראה שהיישוב בתל זית ניטש כבר לפני שאדומיאה נספחה ליהודה ולפני שיוחנן הורקנוס החשמונאי החריב את מרשה בשלהי המאה ה' לפסה"נ.

התקופה הרומית. ברבות השנים, תל זית הוסיף להתקיים בגבולן של התרבויות הגדולות

בשרפה בשנית בשלהי המאה ה', ככל הנראה על ידי חזאל מלך ארם (מלכים ב' יב:17-18), תאריך שאושש גם בבדיקות באמצעות פחמן-14.

יש עדויות קרמיות ואפיגרפיות (למשל ידיות של קנקני 'למלך') להמשכיות היישוב בתל במאה ה' לפסה"נ, אולם רק שרידים דלים מימי חזקיה מלך יהודה נמצאו בחתכים (ריבועים 018-20). לדעתנו, בעתיד יתגלו רצפות מתקופה זו שיעידו על חורבן נוסף של היישוב במסעו השלישי של סנחריב בשנת 701 לפסה"נ. מכאן, שהחפירות בתל זית חשפו 300 שנות יישוב מתקופת הברזל, במאות ה', ה' וה' לפסה"נ, שבמהלכן חווה היישוב שלושה אירועי חורבן חשובים, אחד

אשדוד שעל הים | הארכאולוגיה כמשאב תיירות

סער גנור

ובתום החפירות בוצעו במקום עבודות שימור מטעם מינהל שימור של רשות העתיקות, והשטח הוכשר לקליטת מבקרים.

אשדודיים. בחלקה הדרומי של העיר אשדוד מצויים כמה אתרים ארכאולוגיים, שהמרכזי שבהם היא אשדודיים, המכונה במקורות "איזוטוס פאראליוס". עיר זו נזכרת בתקופה הביזנטית כאחת מערי הנמל העשירות לאורך חוף הים הדרומי של ארץ ישראל. במפת מידבא מופיעה אשדוד שעל הים כעיר פרזות, ובה מבנים מפוארים, כגון: כנסיות, רחובות עמודים ונימפאון שצורתו

בהם כדי לתרום להבנת העיר הקדומה על מגוון התקופות שבה. בשנים האחרונות העיר אשדוד ממצבת את עצמה כעיר תיירות, שעמוד התווך שלה הוא קו החוף הדרומי. להלן כמה אתרים בתחומי אשדוד שזוהו כמוקדי משיכה תיירותיים ואשר ישולבו במערך הפיתוח המודרני בעיר.

גבעת יונה. בשנת 2012 ערך דימטרי ייגורוב ממרחב דרום חפירת הצלה באתר המזוהה על פי אחת המסורות עם מקום קבורתו של יונה הנביא. גבעה זו מתנשאת לגובה 53 מ', והיא הגבוהה בגבעות מישור החוף הדרומי. ממנה נשקפים התלים הגדולים וכמובן, נמלה הקדום של אשדוד. בחפירה נמצאו קירות מסיביים, שתוארכו למאות הט'-הח' לפסה"ג, שרידיו של מבנה שעמד בראש הגבעה, צפה אל סביבתו ושלט על הנמל הקדום. השרידים הארכאולוגיים שולבו בתכנית הפיתוח התיירותי של גבעת יונה, במימון "חופית" - החברה העירונית לפיתוח התיירות באשדוד". בראש הגבעה הוקמה נקודת תצפית חדשה,

בשנים האחרונות זוכה העיר אשדוד לתנופה ולפיתוח, וכיום היא אחת הערים הגדולות בישראל, וחיים בה כרבע מיליון תושבים. בעת העתיקה מוכרים באשדוד אתרים מהתקופות הפרהיסטוריות, מהתקופה הכנענית, מימי הבית הראשון ומהתקופות הקלסיות. בקרבתה מצויים שני תלים גדולים: תל אשדוד ותל מור. תל אשדוד נחפר נמרצות בשנות ה-60 למאה העשרים על ידי משה דותן, ונמצאו בו שרידים ממגוון תקופות, שהמרכזית שבהן היא העיר הפלשתית, אחת מחמש ערי סרני פלשתים הנזכרות במקרא. תל מור נמצא היום סמוך לנמל אשדוד, בצפונה של העיר. אף הוא נחפר על ידי משה דותן (1959-1960) בעת שהקימו את הנמל. התל שכן בפתחו של נמל אשדוד העתיק, בנקודת השפך של נחל לכיש אל הים. בתל נמצאו 12 שכבות יישוב, ובהן מצודות ומגדלים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל 2.

באשדוד אתרים ארכאולוגיים נוספים, הצופנים בחובם אוצר ארכאולוגי בלום, ויש

חצי עיגול. סביב העיר מתוארים ארבעה כפרים הנסמכים אליה.

מצודת הנמל. בתקופה האסלאמית הקדומה נבנתה מצודת הנמל. מבנה זה הוא אחד המבנים שבלטו לאורך השנים בחופה הדרומי של אשדוד, והוא מוכר גם בשם קלעת אל-מינה. המצודה המרשימה נבנתה במאה ה' לסה"נ בידי האומיים כנגד פלישת אניות ביזנטיות לחופה של העיר. גודלה כ־60 x 40 מ', ולה שמונה מגדלים רבועים וחצי-עגולים. מבנה זה נחפר בעבר על ידי ד"ר דב נחליאלי, וכיום הוא נמצא בשלבים האחרונים לקראת הכשרתו כמוקד תיירות ימי וארכאולוגי, והוא עתיד לשמש גם מרכז מבקרים. לאורכו של קו החוף נחנכה לאחרונה טיילת מודרנית המשלבת את מבנה המצודה כנקודת משיכה ארכאולוגית-תיירותית למבקרים בעיר.

בית הקברות הביזנטי. סמוך לטיילת נערכה חפירת ארכאולוגית לצורכי פיתוח, במימונה של "חופית - החברה העירונית לפיתוח התיירות באשדוד", ונחשפו שני מבני קבורה מקומרים, מרשימים, מהמאות הד'-ה' לסה"נ. הם היו חלק מהנקרופוליס (בית הקברות העירוני) הביזנטי של העיר אשדודיים. שני המונומנטים טופלו על ידי מינהל שימור של רשות העתיקות, והם ישולבו בטיילת.

מערכת ביצור אשורית. אל הפעילות הענפה של רשות העתיקות בעיר אשדוד הצטרפה בקיץ 2013 אוניברסיטת תל אביב, ומטעמה נערכו חפירות ארכאולוגיות רחבות-היקף בחלקה הדרומי של העיר אשדוד. את הפרויקט מנהל ד"ר אלכסנדר פנטלקין. המשלחת תתמקד בחשיפת מערך הביצורים האשורי, ובו הסוללה האשורית בקו דיונות החול שעל חוף הים.

העיר אשדוד החליטה להשקיע באתרים הארכאולוגיים הפזורים בה, לצד הקמת בתי מלון חדשים ומיזמי תיירות נוספים, מתוך כוונה להשתמש בהם כמשאב תרבותי, חינוכי ותיירותי. ההכרה באתרים הארכאולוגיים כמוקדי תיירות מושכי קהל, ושילובם במערך הפיתוח המודרני, יהפכו את אשדוד למוקד ארכאולוגי-תיירותי, ובסוף התהליך יהפוך חלקה הדרומי של העיר אשדוד לגן ארכאולוגי רציף.

▲ אשדודיים

▲ מגדל במצודת אשדודיים

✓ מצודת אשדודיים

העבר מציץ מבין העצים: על שיתופי פעולה בדרום

אדר' זהר צפון*

▲ בית הכנסת במעון נירים לאחר עבודות השימור

לעיני המטיילים ביערות הקרן הקיימת לישראל בדרום הארץ מתגלות לאחרונה הפתעות המציצות מבין העצים והשיחים. הפתעות אלו הן אתרים ארכאולוגיים ההולכים ונחשפים, משילים מעליהם את ערמות העפר והאבן שכיסו אותם, מקבלים צורה ונפח ומעשירים את חוויית הביקור ביערות תוך יצירת קשר אל העבר והחייאת סיפורים ישנים. אתרים אלו הם תוצאה של שיתוף פעולה ארוך-שנים ומוצלח בין מרחב דרום של הקרן הקיימת לישראל למרחב דרום של רשות העתיקות.

קרן קיימת לישראל (קק"ל) נוסדה כדי לעסוק ברכישת קרקע והתיישבות של יהודים בארץ ישראל. בחלוף השנים, נוספו לפעילותה מטרות אחרות ונושאים מגוונים. החל משנות ה־60 למאה ה־כ', במסגרת אמנה בין מדינת ישראל לקק"ל, קיבלה קק"ל על עצמה את

* מרחב דרום - הקרן הקיימת לישראל

פעולות לשמירה על אדמות מדינה, הקמת פארקים עירוניים ופריקטים מחוללי מפנה, וכן הקמת שטחי יער וניהולם, ופיקוח על שטחי יער ופיתוחם לטובת הציבור. ממשקי העבודה בין קק"ל לרשות העתיקות מגוונים, ובהם הכנת סקרים ארכאולוגיים כבסיס לפעולות נטיעה; הכנת תכניות אב, ליווי ופיקוח על פעולות נטיעה ופיתוח בשטח; עריכת ימי עיון וסדנות משותפות; והכנת תכניות משותפות לשימור, אתרים ארכאולוגיים, פיתוחם וחשיפתם לציבור. ברשימה קצרה זו אסקור את האופן שבו משתלבת השכבה הארכאולוגית בפיתוח היערות לציבור ובהעשרת חוויית הביקור ביער, הן בתוכן הן במגוון הפעילויות.

נושא הייעור בישראל. התוצאה הישירה של פעולה זו הם כמיליון דונם של יערות נטועים ברחבי ישראל, מתוכם כ־260,000 דונם במרחב דרום של קק"ל ועוד כ־400,000 דונם של יערות, בתות וחורש טבעי בדרום המוגנים כשטחי יער במסגרת תכנית מתאר ארצית ליער וייעור - תמ"א 22. מרחב דרום של קק"ל משתרע בין אשדוד ובית גוברין בצפון לאילת בדרום. פעילות המרחב ענפה ומגוונת, וכוללת הכשרות קרקע להתיישבות וחקלאות, פיתוח מקורות מים, מניעת סחף קרקע ועצירת תהליכי מדבור,

שיתוף הפעולה מתחיל על פי רוב עוד בשלב הכנת תכנית האב ליער. בשלב זה מבוצע סקר ארכאולוגי לצורכי תכנון, ובו ממופים אתרים ומסווגים אותם בהתאם לפוטנציאל שלהם לחשיפה והצגה לציבור. לאחר מכן נקבעים סדרי עדיפות לפיתוח, כאשר האתרים הארכאולוגיים הם רק חלק מכלל האתרים והפעילויות המוצעות ביער. לאחר קביעת סדרי העדיפות לפרויקטים, נבחרים אלו המתאימים ביותר לפיתוח. אתרים אלו בדרך כלל יהיו האתרים החשובים ביותר לקליטת קהל או לחלופין, אתרים שבהם אפשר, בהשקעה קטנה למדי, להוסיף עניין רב ולהעשיר את חווית הביקור ביער. לאחר שנקבעו האתרים לקידום, מוקם צוות היגוי שמטרתו להניע את תהליכי התכנון של האתר. צוות זה מורכב מארכאולוגים, אנשי שימור, אנשי קליטת קהל ומתכננים. גודל הצוות בדרך כלל מושפע מגודל הפרויקט וממידת מורכבותו, וכן משיתופי פעולה נדרשים עם גופים אחרים. תהליך זה בדרך כלל מובל ומנוהל על ידי מחלקת התכנון המרחבית של קק"ל. התכנון נעשה לעתים בכוחות פנימיים, ולעתים, בסיוע מתכננים חיצוניים המונחים על ידי אנשי המקצוע של קק"ל ורשות העתיקות. התוצר של תהליך התכנון הוא תכנית חפירה (לא תמיד), שימור ופיתוח. כיוון שהמטרה הסופית היא לקלוט קהל ביער ולהעשיר את תוכן הביקור, כל תכנית שימור תלויה בתכנית פיתוח שמטרתה להסדיר מערכי תנועה, חנייה, ביקור ואת מערך השילוט וההסברה באתר. קק"ל היא הגוף האחראי לניהול היער, והתכנית מבוצעת בליווי צמוד של רשות העתיקות - מרחב דרום; עבודות השימור מתבצעות על ידי מינהל שימור. קק"ל אחראית לבצע את כל עבודות הפתוח והשילוט של האתר ולהכינו לקליטת מבקרים. שיתוף פעולה זה הביא במרוצת השנים לפיתוחם של לא מעט אתרים ומערכי ביקור הנסובים סביב מורשת וארכאולוגיה, ובהם "דרך מתקני המים" ביער בארי, חורבת ענים ביער יתיר וחורבת אבו חוף ביער להב. בין שני הגופים מתקיימים יחסי עבודה פוריים וגם יחסי חברות, המאפשרים לשני הגופים לחתור יחד למטרה המשותפת של שימור העבר וסיפורו לציבור המטיילים.

קק"ל רואה בשכבה הארכאולוגית נכס תרבותי, חוויתי המאפשר לספר למבקרים סיפור, לגרות את דמיונם ולהציע להם חוויות ביקור מרתקת ושונה, מעין פנינים המסתתרות מתחת לעצי היער ומפתיעות את המטייל. האתרים הארכאולוגיים משתלבים במגמה הכללית של פיתוח היערות כאתרי טבע, נוף ומורשת. אנו מציעים למבקרים סל פעילויות המנצל את המשאבים הטבעיים והתרבותיים של היער, כגון שבילי טיול רגליים, שבילי אופניים, העצמת ערכי טבע, שימור מינים ייחודיים ועוד.

פיתוח האתרים הארכאולוגיים ביער מתאפשר תודות ל"ברית משולשת" בין מרחב דרום של קק"ל לבין מרחב דרום ומינהל שימור ברשות העתיקות. בברית זו יש לכל צד תפקיד מוגדר, אך ביחד נוצר שלם הגדול מסך כל מרכיביו התורם להצלחת הפרויקט. מרחב דרום של רשות העתיקות תורם את הידע ואת הניסיון הארכאולוגי, מינהל שימור תורם את היבטי השימור והצגת האתרים לקהל, ומרחב דרום של קק"ל תורם את ההקשרים הרחבים של ניהול והולכת קהל, הקשרים בין האתרים והשתלבות האתרים הארכאולוגיים במערך הביקור הכללי ביער.

שובך יונים מהתקופה הביזנטית בצומת דרג'את

אלכסנדר פרייברג

בחפירה שנערכה לקראת סלילת כביש 31, צפונית-מערבית ליישוב כסייפה, נחשף שובך יונים מהתקופה הביזנטית. השובך (כ־8×3 מ') בנוי מאבני גיר והוא סמוך לפתחה של מערה. הוא שרד בחלקו לגובה 4.5 מ'. נחשפו למעלה מ־80 תאי מחייה ליונים. בתוך התאים ומעל רצפת המבנה נמצאו עצמות יונים ומכרסמים. השובך סיפק זבל אורגני, והיה קשור לפעילות החקלאית של תושבי היישוב הביזנטי הסמוך – חורבת כסיף.

סביב השובך נחפרו גדרות אבן ובור מים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. בור המים המשיך לשמש גם לאורך התקופה העות'מאנית ואף בימינו.

צילום | אסף פרץ

מראה כללי של באר שבע בשנת 1917
תצלום המושבה האמריקנית, אוסף מאטסון, ספריית הקונגרס

העיר באר שבע: חדש וישן

פלביה סונטג

העתיקות מתקיים שיתוף פעולה הדוק לשמירת העתיקות. אנו מקדמים תכניות מפורטות ומקומיות, בדגש על תיעוד, חפירה ושימור של העתיקות. לחלק מן האתרים הארכאולוגיים שנחפרו ושומרו נוסחו תיקי תורם (למשל "מתחם C", האתרים בפארק נחל באר שבע ו"ציר הבארות"), והעירייה מקדמת המשך פיתוח של המוקדים הארכאולוגיים בהתאם לזמיונותם של תקציבים מתאימים. בשנים האחרונות נערכו כמה יזמות לשימור עתיקות ולשילובן בעיר באר שבע, האחרונה שבהן נערכה בתחנה המרכזית המתחדשת, מטעם עיריית באר שבע, בשיתוף עם רשות העתיקות - מרחב דרום.

בתכנית זו הדגש הוא על ה"סיפור" של העיר ועל דימויה, על המשכיות ועל מורשת, שימשו מקור משיכה לתיירות. מתחמי ההתערבות הראשיים נמצאים בליבת העיר, ובהם העיר העתיקה, אזור דרך חברון והמרכז האזרחי. האזורים הללו רוויים בעתיקות, ובתחומם שטחי עתיקות מוכרזים. בסעיף 18 בתכנית נאמר, כי "באזורים בהם קיימים אתרים ארכאולוגיים יותר השימושים המותרים עפ"י חוק העתיקות, ועלפי ייחודו של כל אתר ואתר". כמו כן, בתסריטים מופיעים נספחי נוף-סביבתי, שמשולבים בהם כל האתרים הארכאולוגיים המוכרזים. בין עיריית באר שבע למרחב דרום ברשות

בימים אלו מתגבשת תכנית מתאר חדשה לעיר באר שבע לשנת 2030. נערכו כמה פגישות של ועדת ההיגוי לתכנית זו, ורשות העתיקות שותפה בצוות ההיגוי. בישיבת ועדת ההיגוי שנערכה בתאריך 28.11.2012 התקבלה עקרונית חלופת הפיתוח המרוכז, המציעה התקדמות בליבת העיר, והיא מתמקדת בשכונות הוותיקות שמשני צדי שדרות רגר, המשמש ציר ראשי מהעיר העתיקה לאזור התעסוקה דרך חברון. חלופה זו היא החלופה המתאימה ביותר להשגת יעדי התכנית לחיזוק מעמדה של באר שבע כמטרופולין. תחזית האוכלוסייה לשנת היעד של התכנית היא של 280,000 נפש.

שותפות ארוכת־שנים במדבר

מרחב דרום ברשות העתיקות והמחלקה
לארכאולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

פרופ' סטיב רוזן*

▲ מתחם C בעיר העתיקה באר שבע,
מבט מהאוויר | צילום Sky view

הסטודנטים שלנו מרשות העתיקות לשלב את תוצאות חפירותיהם במאמרים ובעבודות מחקר, וכך יש למחקריהם ערך מוסף: לא רק תיאור של החפירה וממצאיה, אלא פרסום מקיף ומעמיק, ההופך את המחקר למעניין יותר עבור החוקר עצמו. גם אנו, מנחי המחקרים, מרוויחים מכך.

זה למעלה מעשור שהמחלקה לארכאולוגיה ומרחב דרום ברשות העתיקות מארגנים במשותף יום עיון שנתי; יום זה הפך למודל שאימצו אותו גם אוניברסיטאות אחרות בשיתוף עם מרחבים אחרים ברשות העתיקות בארץ כולה. במושב הבוקר של יום העיון אנו עוסקים בנושאים מוגדרים, כגון ייצור שמן ואתיקה בארכאולוגיה, ואילו במושב אחר הצהריים דנים בנושאים הקשורים לארכאולוגיה של השדה בנגב.

אחת ממטרות העל של המחלקה לארכאולוגיה בפרט, ושל אוניברסיטת בן גוריון בכלל, היא לשים דגש על חקר הנגב ופיתוחו. לעבודה עם מרחב דרום ברשות העתיקות תפקיד חשוב בדרך להגשמת אותה מטרה.

בבאר שבע (שם התנהלה במשך שנים מספר החפירה הלימודית מטעם האוניברסיטה), בבית אשל, ולאחרונה – במערה הפלאוליתית בחורבת מנות שבגליל.

הקשרים ההדוקים בין מרחב דרום למחלקה לארכאולוגיה מתקיימים גם במישורים אחרים. המחלקה לארכאולוגיה באוניברסיטת בן גוריון מעודדת את תלמידיה לעבוד ברשות העתיקות, ובאופן טבעי, במרחב דרום. התכנית להכשרת ארכאולוגים חופרים זוכה להצלחה בקרב הסטודנטים, והניסיון שהם רוכשים מסייע להם בבואם לעבוד ברשות העתיקות. ואכן, רוב הארכאולוגים במרחב דרום התחנכו באוניברסיטת בן גוריון. רשות העתיקות גומלת לאוניברסיטה בכך שהיא מעודדת את עובדיה להמשיך את לימודיהם לתארים מתקדמים, מוסמך ודוקטור, באוניברסיטה. הסטודנטים, עובדי הרשות, מוערכים מאוד אצלנו, שכן יש להם ניסיון מקצועי עשיר. לנו, באקדמיה, ניתנת ההזדמנות להרחיב את אופקיהם האינטלקטואליים בלימוד גישות ושיטות מחקר, המאפשרים להם להציג את חפירותיהם באור רחב יותר. אנו מעודדים את

בשנת 1990 נערכו חפירות הצלה באתר הכלקוליתי הנודע בתל אבו מטר. בחפירה היו שותפים יצחק גלעד, מטעם אוניברסיטת בן גוריון בנגב, פטר פביאן, מטעם רשות העתיקות, ואנוכי – אז עובד חדש באוניברסיטת בן גוריון לאחר שסיימתי את עבודתי באגודה לסקר ישראל (שנכנסה תחת כנפיה של רשות העתיקות). הפרויקט, שנערך רק שנתיים לאחר ייסודה של רשות העתיקות, היה הראשון מבין פרויקטים רבים, משותפים, למרחב דרום ברשות העתיקות ולמחלקה לארכאולוגיה באוניברסיטת בן גוריון. החפירה בתל אבו מטר הייתה ציון דרך בעבודתנו המשותפת במדבר, הנמשכת כבר למעלה משני עשורים. השותפות בין שני המוסדות התרחבה מאז, ונוצרו יחסי עבודה אמיצים עם כל המחלקות ברשות העתיקות.

רשימת הפרויקטים המשותפים ארוכה: החפירות בתוואי כביש חוצה ישראל (כביש מס' 6), בתל שבע (הפרויקט הכלקוליתי), בחורבת קרקר, במתחם C בעיר העתיקה

סגן נשיאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שעתוק מבנה ביזנטי ושחזורו בתחנה המרכזית בבאר שבע

אריאל ענבר

בחפירה שערכו ד"ר דניאל וורגה וגב' ולדה כרמל בשנת 2012 בתחנה המרכזית בבאר שבע נתגלו מבנה ובאר מים מן התקופה הביזנטית (המאות ה'ה'-'ס' לסה"נ). המבנה, ששימש למגורים, שועתק ונעשו בו פעולות לשימור ולשחזור על ידי צוות מענף התמחויות במינהל השימור ברשות העתיקות כחלק משדרוג התחנה המרכזית ושיפוצה. פעולות השימור והשעתוק נעשו במחשבה לאפשר לקהל הנוסעים העובר בתחנה לצפות במבנה. בצוות הפרויקט: ג'ק נגר, ניקי דוידוב, ג'אלב אבו דיאב, מאג'ד דיאב, מרק אברהמי, ואדים מורדכייב, אריאל ענבר, מחמוד שחאדה ופועלי קבלן.

לצורך שחזור האתר הוכנה תערוכת על בסיס אדמה מקומית בתוספת סיד הידראולי, סיד בור, חול ערד ואפר. המבנה, הבנוי מאבני קרטון וחלוקי נחל, פורק ואבני המבנה מוספרו לצורך השחזור. לאחר שפורק המבנה, הוא שועתק למקומו החדש, ונבנו מחדש מדרגות ושני פתחים שבראשם קשת. המבנה טויח בטיח בוך כדי לשמור על אותנטיות. גם באר המים, הבנויה אף היא מאבני קרטון, שועתקה ושוחזרה בתהליך דומה.

הרכבת הטורקית בבאר שבע

ד"ר דוידה דגן

אחד ממפעליה הבולטים של האימפריה העות'מאנית במהלך מלחמת העולם הראשונה היה הנחת קו הרכבת החיג'אזית. לאורך הקו נבנו תחנות רכבת, ששאבו את תכניתן ממספר מצומצם של דגמים. כך לדוגמה, התחנה בבאר שבע זהה כמעט בתכניתה לתחנה בסעודיה וכן לזו שנבנתה בוואדי צראר (נחל שורק). במהלך עבודות שימור ופיתוח שנערכו בבית הנתיבות הטורקי בבאר שבע התגלו קירות תת־קרקעיים. קירבתו של האתר לאתרים ביזנטיים הובילה לחפירה ארכאולוגית במקום. החפירה נעשתה בתוך מבנה התחנה, ביעוץ ובפיקוח הנדסי צמוד, כדי שלא לערער את המבנה וכדי לשמור על בטיחות הפועלים שעבדו במקום.

❑ תחנת הרכבת הטורקית
❑ מרתף במבנה תחנת הרכבת הטורקית
צילומים | ד"ר דוידה דגן

החפירות הארכאולוגיות בתחנה המרכזית בבאר שבע

ד"ר דניאל וורגה וסבטלנה טליס

▲ שטח החפירות, מבט מהאוויר | צילום Sky view

מאז ומעולם הייתה באר שבע מוקד משיכה למגוון תרבויות, עדויות לכך אנו מוצאים בשרידים הארכאולוגיים ההולכים ונחשפים ברחבי העיר המודרנית.

באר שבע מוכרת כבר בתקופה הכלקוליתית (שלהי האלף ה' לפסה"נ), אז שכנה בה אוכלוסייה מפותחת ועשירה, שהתגוררה בחלקה במגורים תת־קרקעיים. שרידים מתקופה זו נחשפו לאורך נחל באר שבע, בשכונת נווה נוי ובעיר העתיקה. העיר באר שבע פרחת גם בסוף ימי ממלכת יהודה (המאות הח'-ה' לפסה"נ). שרידים רבים מתקופה זו נתגלו ברחבי העיר, בעיקר באזור השוק העירוני. פריחה מחודשת של העיר התרחשה בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (המאות הג'-ה' לפסה"נ). מתקופה זו נחשפו מחנה צבא רומי, בית מרחץ, כנסיות, מבני מגורים ומתקני תעשייה רבים.

במהלך עבודות לשדרוג "המרכז התחבורתי באר שבע", שבוצעו ביזמת מפעלי תחנות בע"מ ועיריית באר שבע ובמימון, ביצעה רשות העתיקות בחודשים ספטמבר 2011 -

ינואר 2012 שתי חפירות ארכאולוגיות, בניהולם של ד"ר דניאל וורגה, גב' סבטלנה טליס וגב' ולדה כרמל. החפירות פותחות צוהר נוסף וייחודי אל באר שבע הביזנטית. בחפירה הראשונה, הממוקמת בשטח התחנה המרכזית, נחשפו מבנים, הבנויים מאבני קרטון וחלוקי נחל, על שטח שגודלו כ־1200 מ"ר. למבנים אלו נוספו גם חדרים חפורים בקרקע הלס, חלקם תת־קרקעיים וחלקם תת־קרקעיים למחצה, ששימשו בעיקר לאחסון ולתעשייה ביתית. רק חלק קטן מאוד מן השרידים שעמדו על פני השטח שרדו עד ימינו, אם בשל התמוטטויות במשך הזמן הרב

החצרות שנבנו על פני השטח ירדו בגרמי מדרגות אל תוך חללים תת־קרקעיים, מרתפים וחצרות תת־קרקעיות למחצה. התגלו באתר שני סוגים של גרמי מדרגות: מדרגות מאבני קרטון מסותתות, שהובילו לחדרים התת־קרקעיים; ומדרגות שבבנייתן שולבו אבני קרטון וחלוקי נחל גדולים עם אבני צור - אלו הובילו אל חדרים תת־קרקעיים למחצה, ולרוב לחצרות נוספות. החצרות לא היו מקורות, והוקמו בהן מתקנים חקלאיים, כנראה מתקני כתישה, בית בד ומתקני אחסון. החללים התת־קרקעיים נחצבו בתוך קרקע הלס הטבעית, וברוב המקרים צורתם סגלגלה ודופנותיהם מדופנות בחלוקי נחל בשילוב

שעבר, אם בשל שימוש משני באבנים לבנייה בתקופות מאוחרות יותר, או בעת בניית התחנה המרכזית. נחשפו קטעי קירות דלים, בדרך כלל יסודות בלבד, הבנויים מאבני צור או קרטון, ובעיקר מחלוקי נחל ומאבני שדה במגוון גדלים. על פי המפלות שנתגלו באתר, נראה שמרבית הקירות היו בנויים מאבני קרטון מהוקצעות. נראה שמבנים אלו היו בנויים סביב חצרות. לחצרות צורה לא־אחידה, ורצפותיהן רוצפו באדמת לס מקומית, מהודקת. במרכז כל חצר נבנתה ממגורה מעוגלת, חצובה בקרקע, מדופנת בעיקר בחלוקי נחל בגדלים אחדים, וכן נבנו כמה מתקנים חקלאיים ביתיים. מן

המרכזית, על גבעה טבעית המשתפלת כלפי דרום, נמצאו שרידים של שני מבנים צמודים, המתוארכים גם הם לתקופה הביזנטית. נראה כי במקום ניצבו בתי אמידים או מבני ציבור, ובהם כמה חדריים, ששימשו למגוון צרכים. אחדים מהחדרים שימשו להכנת מזון ולבישול, ואחרים - למגורים או יחידות אחסון. החצרות הפתוחות של המבנים רוצפו באבני שדה מהוקצעות או בלוחות אבן. בתוך המפולות התגלו רעפים רבים, ששימשו לקירוי החדרים. התקריות בחדרים הגדולים

▲ שטח החפירות, מבט מהאוויר | צילום Sky view

▲ נר מטיפוס צפון-אפריקני | צילום קרלה עמית

▲ חצר תת-קרקעית, מבט למזרח מהכניסה בין חדרי תת-קרקעיים | צילומים יעל יולבז

נתמכו בקשתות שנבנו מאבני גזית. על הרצפות נחשפו אבנים במפולות, וכן אומנות, שהיו צמודות לקירות ושימשו בסיס לקשתות. ממצאים אלו מעידים על תרבות עירונית מורכבת, שהחיים בה התנהלו במבני מגורים גדולים, שלהם חצר מרכזית, חדריים תת-קרקעיים וחצרות תת-קרקעיות למחצה, שבהם בוצעו עבודות משק בית, פעילות חקלאית, בישול ואחסון. ייתכן שבממגורות אוחסנה התבואה שצמחה בחוות החקלאיות הרבות בעורף החקלאי של העיר באר שבע, ובמתקנים עובדו אותם מוצרים.

הים התיכון המזרחי. מספרם הרב של נרות השמן (רובם מטיפוס "סנדל"), כמו גם חשיפתן של כמה עששיות, מלמדים על עבודה, ואולי גם על מגורים, בתת-הקרקע, שם שררו תנאי אור לקויים או חשכה. כלי החרס מתוארכים ברובם למאה ה' לסה"נ. מעט מן הכלים מופיעים כבר במאה ה' לסה"נ. כמו כן, נתגלו באתר כ-130 מטבעות נחושת, כלי זכוכית רבים ומגוונים, אם כי במצב השתמרות ירוד מאוד, ומעט עצמות בעלי חיים. בחפירה השנייה, כ-80 מ' מדרום-מזרח לתחנה

אבני קרטון, ולעתים אף בשילוב לבני בוץ. הכניסות לחללים אלו בנויות ברובן מאבני קרטון מסותתות בבנייה מרשימה. במרבית המקרים צורתן קשת, ובמקרים אחרים - צורתן מלבן. נראה שהכניסות המקושטות קדומות יותר. הממצא באתר מורכב ברובו מכלי חרס, שרובם המוחלט כלי יום-יום: כלי אגירה גדולים, כגון אמפורות וקנקנים ממגוון טיפוסים (כשני-שלישים מטיפוס "שק" ושליש מטיפוס "עזה"), סירי בישול, פכי בישול, קדרות בישול, פכיות, קדרות וקערות. רוב הכלים הם מתוצרת מקומית, ואחדים יובאו ממצרים, מצפון אפריקה וממקומות אחרים ברחבי אגן

בית אחוזה מפואר בבקעת באר שבע

אורן שמואלי

נבנה באתר בית אחוזה מפואר שבמרכז חצר. תושבי האתר המשיכו להשתמש במגדל המבוצר שקירותיו שולבו בבית האחוזה. רצפת בית האחוזה רוצפה פסיפס, חלקו לבן וחלקו צבעוני, בצבעים שחור ואדום, ומעוטר בדגמים גאומטריים. הפסיפס מלמד על מעמדם הכלכלי הגבוה של תושבי המקום. במקום נמצא שבר משקוף מעוטר בתבליט צלב, המצביע על כך שבעל בית האחוזה היה נוצרי.

קדומות: האחת הולכה מבאר שבע לדרום הר חברון, והאחרת, "דרך מלכי יהודה", לשפלה. בשל מיקומה האסטרטגי נבנה במקום מגדל מרובע ומבוצר, בנוי אבני גזית מסותתות בסיתות שוליים, אשר שימש ככל הנראה לתצפית. נראה כי למגדל היו שתי קומות. מועד בניית המגדל אינו ודאי, ונראה כי נבנה בראשית התקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"נ). בשלב השני, גם הוא במהלך התקופה הביזנטית (המאות הו'-הז' לסה"נ),

בשנת 2012 ערכה רשות העתיקות חפירה ארכאולוגית סמוך לצומת שוקת שבבקעת באר שבע לקראת הקמתו של היישוב הקהילתי כרמית. בשטח היישוב נמצא אתר העתיקות "גבעת אוגר" - ח'ירבת עג'רימה. החפירה נוהלה בראשותם של כותב שורות אלה, ולדיק ליפשיץ ואנה פילין, במימון משרד הבינוי והשיכון.

האתר ממקום על גבעה מתונה (כ-400 מ' מעל פני הים), הצופה על שתי דרכים

▼ נת תעשייתית | צילום אסף פרץ

במהלך המאה הז' לסה"נ, נטשו תושבי בית האחוזה את האתר בצורה מסודרת. בתקופה האומיית (המאה הח' לסה"נ) התיישבו במקום מתיישבים חדשים, ככל הנראה מוסלמים. המבנה הביזנטי חרב כנראה, ונבנה עתה מחדש. במקום שטוח הפסיפס הצבעוני נבנה מטבח, ובאחד הקירות שובצה אבן הנושאת כתובת בערבית. במהלך התקופה העבאסית (המאה הט' לסה"נ) ניטש האתר. ההתיישבות באתר חודשה רק בתקופה הממלוכית (המאות הי"ג-י"ד לסה"נ). נראה כי המתיישבים החדשים ניקו את המערות באתר, התקינו בהן פתחים חדשים והכשירו אותן למגורים. האתר ניטש שוב, וההתיישבות בו חודשה רק בסוף התקופה העות'מאנית (המאה הי"ט - ראשית המאה הכ' לסה"נ) על ידי פלאחים, ככל הנראה תושבי דרום הר חברון שלהם מסורת ארוכת שנים של חיים במערות. המתיישבים החדשים השמישו מחדש את המערות למגורים, ועשו שימוש חוזר בטרסות החקלאיות. עדות לכלכלת

▲ מערה חצובה | צילום יעל יולוביץ

▼ פסיפס צבעוני בבית האחוזה | צילום אסף פרץ

▼ בית אחוזה מהתקופה הביזנטית - מבט מהאוויר | צילום Sky view

התושבים אפשר למצוא בכלי המתכת החקלאיים הרבים שנמצאו באתר. נוכח רמת ההשתמרות הטובה של הממצאים באתר, הציעה רשות העתיקות למשרד הבינוי והשיכון לשלב את השרידים הקדומים בגן ארכאולוגי שיוקם ביישוב. עתה, משהסתיימה החפירה באתר, צפויות להיערך בו עבודות לשימור הפסיפסים, בית האחוזה והגת.

האחוזה. נראה כי לשלב זה יש לייחס את חציבתן של שלוש מערות סביב בית האחוזה; ייתכן ששימשו לאחסון קנקני יין. סמוך לבית האחוזה נחצב בור מים שהוזן באמצעות תעלות תת-קרקעית שניקזו מי גשמים מחצר המבנה. מסביב לבית האחוזה נבנו טרסות שתמכו ככל הנראה בשטחים החקלאיים של בית האחוזה. בסוף התקופה הביזנטית,

צמוד לבית האחוזה נבנתה גת גדולה ששימשה להפקת תירוש. לגת משטח דריכה חצוב בסלע, ובמרכזו מתקן לסחיטת זגי הענבים. במתקן הסחיטה בסיס לבורג עץ ומכבש שסחט את שאריות התירוש מהענבים והזרימו בתעלה תת-קרקעית אל בור איגום. הגת הייתה למעשה מפעל תעשייתי קטן שהיה ככל הנראה נדבך חשוב בכלכלת בית

"...וְתִגַּל עֶרְבָה וְתִכְרַח, נַחֲבִצֶלֶת"

(ישעיהו לה:1)

אורן שמואלי

שימור תחזוקתי בעין חצבה - "העמותה למען ישראל פורחת"

השרידים הקדומים שהשתמרו בערבה ייחודיים, ושייכים לתחום "הארכאולוגיה המדברית". התנאים הסביבתיים הקשים בערבה - חום גבוה מאוד בקיץ ומעט מקורות מים - הגבילו מאוד את פעילות האדם באזור בעת העתיקה. כך, שמצד אחד כמות אתרי העתיקות בערבה מצומצמת, אך מן הצד האחר, לרמת השתמרותם של האתרים אין אח ורע בארץ הנושבת. על פני השטח אפשר למצוא אבנים שהונחו במעגל, קבר או חניון של נוודים שלא ניזקו במשך מאות ואולי שנים. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שאדמת סחף לא כיסתה את האתרים. כמו כן, פעילות האדם באתר הייתה קצרה למדי ולאחר מכן איש לא חזר להתיישב בו.

כמה דרכים ראשיות חצו את הערבה בעת העתיקה, וסמוך להן אפשר למצוא עדויות להתיישבות הקדומה. שתי דרכים ראשיות הוליכו ממנלי הים התיכון ואזור ירושלים אל הערבה, ומשם לאילת ולעבר הירדן: האחת היא מעלה עקריבים, והאחרת "דרך הבשמים". דרך שלישית חצתה את הערבה לאורכה מצפון לדרום, והוליכה לאילת ומשם לים האדום. לאורך הדרכים נבנו בעיקר מצודות.

מצד צפיר. בראש דרך "מעלה עקריבים" נבנה בתקופה הרומית המאוחרת מצד צפיר. המצד הוא מבנה קטן, ובו מאגר מים, שאפשר להתקיים במקום במשך כל ימות השנה. **במואה,** במקום שבו משיק הר הנגב לערבה, נבנתה מצודה לצד "דרך הבשמים". המצודה בנויה על גבעה, ובה כמה חדרים - באחד מהם פעל בית בד לייצור שמן זית. נראה כי על אף האקלים הצחיח הצליחו חיילי הלגיון הרומי לטפח בסביבה כרמי זיתים שמהם הפיקו שמן זית. בזכות המעיין הסמוך לאתר נבנה במקום

הוקפה בחומת סוגרים ולה שער איתן בעל ארבע אומנות. מחוץ למצודה נחשף ממצא ייחודי: מכלול של כלי פולחן, אולי של מקדש אדומי, ובהם פסלים עשויים חרס בדמות כוהנים המביאים מנחות למקדש. בתקופה הרומית המאוחרת (המאות הג'-הד' לסה"נ) נבנה באתר מחנה צבא רומי, וצמוד לו בית מרחץ מפואר ובו רצפת היפוקאוסט. מעניין אם החיילים הרומיים התרחצו בבית המרחץ בימי הקיץ הלוהטים של הערבה...

חוות חקלאיות. מעט דרומה מעין חצבה, סמוך למושב עין יהב, נבנו ב תקופה האסלאמית

גם חאן גדול, ששירת את השיירות החולפות. לחאן חצר מרכזית גדולה, וסביבה חדרים - אפשר היה לשרת בחאן עשרות נוסעים. **עין חצבה.** אין ספק כי פנינת הערבה היא אתר עין חצבה (בערבית: עין חוצוב). האתר ממוקם בלב הערבה, בצומת הדרכים של הדרך ממעלה עקריבים והדרך שחצתה את הערבה מצפון לדרום. במקום נמצא גם מעיין שופע. ראשית ההתיישבות במקום בתקופת הברזל, אז הוקמו במקום מצודות אחדות, שהגדולה והמרשימה שבהן נבנתה במאה ה' לפסה"נ. שטחה של המצודה כ-10 דונם, והיא

הקדומה (המאות הח'-הט' לסה"נ) חוות חקלאיות. לחוות מערכות אספקת מים תת-קרקעיות ייחודיות, המכונות "פוגרות" או "בארות מנהרה". "פוגרות" הן סדרה של פירים חפורים בקרקע, שביניהם מקשרת מנהרה חצובה. טור ארוך של פירים ומנהרה הוליכו מים ממעיין מרוחק אל ברכת חלוקה, ומשם לשדות. מקורה של טכנולוגיה ייחודית זו בפרס, והיא חדרה לערבה במאה הח' לסה"נ. מרכיב בולט בנוף הערבה הן גבעות חוואר לבנות, מכוסות בסיגים שחורים הקשורים להפקה של נחושת. שני אתרים כאלו מוכרים בערבה הצפונית: בספיר ובחצבה. הסיגים שעל הגבעות הם פסולת של חומר גלם, שמקורה בפעילות הכבשנים שהפיקו נחושת במקום בתקופת הברונזה הביניימית (תחילת האלף ה' לפסה"נ). ייתכן שחומרי הגלם הובאו מפונן שבעבר הירדן, וכי הנחושת הופקה דווקא בלב הערבה, במקום שבו יש ריכוז גדול של עצי שיטה ששימשו להסקת כבשני ההתכה.

דוגמה ייחודית לטיפול אתר עתיקות ולשמירה עליו היא פעילות המתקיימת כבר למעלה מ־20 שנה במצד חצבה. האתר מופעל על ידי "העמותה למען ישראל פורחת". מתנדבים מטעם העמותה מגיעים מארה"ב לארץ לתקופות קצרות במטרה לתחזק את האתר ולשמור עליו. לפחות פעם בשנה מבוצעות באתר עבודות לשימור תחזוקתי על ידי מתנדבים שהוכשרו לכך, וכן חפירות ארכאולוגיות מצומצמות. המתנדבים מאמינים כי פעולתם במקום היא חלק מחזון הנביאים שלפיה הערבה תפרח כחבצלת.

צילומים | אורן שמואלי

▲ חפירה ארכיאולוגית במצד חצבה ד"ר קריג באומן 2008
▲ חומה מתקופת הברזל במצד חצבה
▼ שרידי בית מרחץ בחצבה

ארכאולוגיה וקהילה בתמנע | אתר מס' 2

ד"ר טלי אריקסון-גיני

אפר, סיגים ופחם, המלמדים על קיומו של תנור, לצד שתי אבני דולומיט גדולות ששימשו מכתשים. לאורך החלקים הדרומי והמערבי של שטח החפירה נחשפו מבני מגורים או בתי מלאכה שבנייתם גסה. החפירות התרכזו ברובן בשטח שמחוץ למבנים ממערב, ורק בעונות 2011 ו-2012 נחפר חדר

לאורך המדרון הדרומי-המערבי של הר תמנע. בחפירות במקדש הכורים נחשפו חמש שכבות וממצאים רבים, המלמדים על היקפה הנרחב של הנוכחות המצרית במקום בתקופה הרעמססית (המאות ה"ג-ה"ב לפסה"נ). לדעת רותנברג, המקדש נוסד בסוף המאה ה"ד לפסה"נ והתקיים במהלך השושלות ה"ט והכ'. ציורי קיר מונומנטליים, וכן כרתוש של המלך רעמסס הג', נחשפו בסלע מעל המקדש וכן בנחל רודד שמדרום לו. ממצאים אלו הובילו את רותנברג לזהות את תמנע עם אטיקה הרעמססית, המחוז להפקת נחושת שנזכר בפפירוס האריס א', 78, 1-4. מקור היסטורי זה מתאר את הנחיותיו של רעמסס הג' לשלוח מפקחים ומשגיחים למדבר הטורקיז של אמו, האלה חתחור, "גבירת הטורקיז". נראה שמקור זה מתאר את המכרות בסרביט אל-ח'אדם שבסיני ובתמנע.

בעקבות חפירת בדיקה שערכה המחברת בשנת 2005 לאורך הקצה הצפוני של אתר מס' 2, נבחר שטח D בתחומי פארק תמנע

לשמש אתר חפירות קהילתי מטעם המרכז הארכאולוגי נגב. החפירה הקהילתית מתנהלת באתר בכל חופשת חנוכה, מאז שנת 2010.

בשטח זה, הנחצה בערוץ נחל קטן, סומנה רשת של ריבועים בגודל 2x2 מ'. נתגלו מצבורים של

תמנע נמצאת כ-30 ק"מ מצפון לנמל אילת שבים סוף, בקצה המערבי של בקעת הערבה. בבקעת תמנע - מעין מכתש הנתחם במערבו במצוקים גבוהים, ובמזרחו הוא פתוח לעבר בקע ים המלח - פרוסים אתרים ארכאולוגיים בשטח של למעלה מ-70 קמ"ר. בשכבות החול הלבן שמתחת למצוקים יש עורקים של נחושת שהיו מקור לכרייה בעת העתיקה. פעולות של התכת מתכת התקיימו באזורים הנמוכים בבקעת תמנע לאורך תקופות אחדות.

במשך כמה עשרות שנים ערך בנו רותנברג מחקר מעמיק של אזור תמנע, שנערך בראשיתו על-ידי משלחת סקר הערבה (1963-1959). רותנברג גילה לפחות עשרה אתרים שבהם התקיימה פעילות של התכת נחושת בבקעת תמנע. בחלק מהאתרים הוא גם ערך חפירות, שאפשרו לו לתארך את האתרים לתקופות אחדות. האתר החשוב ביותר לצרכי תיארוך הוא אתר 200, מקדש כורים קטן שהוקדש לאלה חתחור, שנמצא בצלם של "עמודי שלמה" - תצורת סלע חול

באחד המבנים הגדולים. משפחות ואנשים פרטיים מוזמנים להשתתף בחפירות. לאחר הקדמה קצרה מאת מדריכים של המרכז הארכאולוגי נגב, "מקבלת" כל משפחה ריבוע, שבו היא אחראית לניפוי העפר מן החפירה במטרה לגלות ממצאים ולאספם. מבוגרים וילדים כאחד שמחים לגלות שרידים של סיגי נחושת וכמות רבה של חרוזים. המחברת, וארכאולוגים אחרים מטעם רשות העתיקות, מסייעים למשפחות ומכוונים אותן כיצד לערוך את החפירה ולזהות את הממצאים.

שטח D עשיר מאוד בסיגי נחושת במגוון צורות וגדלים. גם כמות רבה של חרוזים נאספה באתר, בעיקר בעקבות ניפוי העפר, וכן מכתשים קטנים מאבן ועליים, צינורות חרס, עצמות בעלי חיים, צדפים, פחם ושברי כלי חרס, ובהם קערות קוראיה מעוטרות שיצרו בצפון ערב, קנקנים כנעניים וקנקנים מצריים. בעונת 2012 נמצא קנקן שלם.

ייחודה של החפירה בכך שמשתתפות בה משפחות, שלהן ניתנת הזדמנות לחפור באתר חשוב מתקופת הברונזה המאוחרת, בליווי

ממכון אולברייט לארכאולוגיה בירושלים, שהגיעו מאוניברסיטאות בארגנטינה, בארצות הברית ובסין. פרויקט החפירה הקהילתית בתמנע הוא מהמצליחים מסוגו בארץ והסיפוק בו רב מאוד.

פעולה כדי לגלות כמה שיותר ממצאים. מדי שנה מתארגן המרכז הארכאולוגי נגב לחפירה בשיתוף עם פארק תמנע. אורית אפללו, מנהלת המרכז, מצטרפת לחפירה לצד ארכאולוגים אחרים והמחברת. בעונות 2010 ו-2011 השתתפו בחפירה גם ארכאולוגים

ובפיקוח צמודים של ארכאולוגים מנוסים. רבים מהמשתתפים מגיעים מאילת הסמוכה, אך יש גם מבקרים מרחבי הארץ שמגיעים לפארק תמנע ומשתתפים בחפירה. בחפירה אפשר למצוא שלושה דורות של בני משפחה עובדים זה לצד זה בסבלנות, ומשתפים

תמנע: ממלכת הנחושת הקדומה

חנוכה תשע"ד, 2013

אורית אפללו

החופרים הם משפחות של מטיילים המגיעות למקום ומשתתפות בפעילות החווייתית. בצוות הארכאולוגי מנהלת החפירה, ד"ר טלי אריקסון-גיני, צוות המדריכים-הארכאולוגים, אילנית אזולאי, ולדיק ליפשיץ ונופר קהלני, וכן המתנדבים שירלי בן-דב, ליאור בן-חורין ורות אלונים, רכזת ההדרכה, רויטל זכריה, וכותבת שורות אלו.

השטח מאורגן לקליטת קהל, דגל רשות העתיקות ודגל ישראל מתנוססים ושולחן ובו מבחר של ממצאים ארכאולוגיים מעוצב ומוכן להסברים ולהדגמות. הדליים וכלי העבודה מסודרים בשורה, וריבועי החפירה מסומנים. גם מסביב לאגם תמנע הכול מוכן לקראת הסדנות שיועברו במקום.

והנה המשפחות מתחילות להגיע: משפחה מנהריה, אחת ממודיעין, משפחה מרמת השרון ועוד משפחה מיישוב במא. מטה יהודה. כולם מתקבצים סביב השולחן להסבר כללי על רשות העתיקות, על הממצאים הארכאולוגיים ועל החפירה הארכאולוגית. ההתעניינות רבה. נשאלות שאלות, ואנשים משתפים אותנו בחוויות אישיות ובזיכרונות. ילדה קטנה וחמודה אומרת, שהיא כבר למדה ארכאולוגיה בגן שלה בצור הדסה ושעכשיו היא רוצה לחפור. ואכן, כל משפחה לוקחת דלי ובו כלי עבודה, וניצבת באחד מריבועי החפירה, שם

אנחנו בתמנע, מתחילים להתארגן לימי החפירה הארכאולוגית. זו השנה השלישית, שבה המרכז הארכאולוגי-חינוכי נגב מקיים חפירה בתמנע בימי החנוכה.

קרני השמש הראשונות החלו לצבוע את הסלעים ולצייר את הנוף עוצר הנשימה. הדממה מסביב גורמת לנו לקחת נשימה עמוקה ולהירגע לקראת יום העבודה.

הם מקבלים הסבר נוסף ומתחילים במלאכה. כל דלי עובר סינון, מנפים ואוספים סיגים, חתיכות נחושת וחרסים, ואם מתמזל המזל, מוצאים גם חרוזים קטנים ומדהימים. הממצא נאסף, והמשפחות, שתכננו להגיע רק לכמה דקות, נשארות שעה ואף יותר.

שטח החפירה נמצא באזור הפטרייה המפורסמת של תמנע, באתר המתוארך לסוף תקופת הברונזה הקדומה ולתחילת הברזל 1. נראה שהשטח שימש לריסוק הסלעים והכנתם לקראת ההתכה. על כן, יש בממצאים אגני אבן לריסוק, חומר גלם, סיגים רבים המעידים על התכה, פיסות פחם, חתיכות נחושת קטנות, צדפים ועצמות. נמצאו גם כלי חרס מגוונים, ובהם כלי חרס מצוירים מקוראיה, אתר שטרם נחפר בצפון ערב הסעודית, כלי חרס כנעניים וכלי חרס מצריים. מגוון כלי החרס מלמד על מכלול תרבויות שהגיעו לתמנע ועסקו בהפקת הנחושת. לשמחתנו, השתתפו בחפירה מתנדבים, שחפרו בעיקר באזור מסוים, שבו התגלו מכלול של חרוזים וכלי חרס כמעט שלם; אין בפינו מילים להודות למתנדבים החרוצים והמקסימים שהיו שותפים מלאים בחפירה.

וכך, במשך היום מגיעות משפחות קטנות ומשפחות גדולות מכל קצבי הארץ להשתתף בחוויה. מקטן עד גדול עובדים יחד ומתלכלכים מכף רגל עד ראש. התגובות משמחות ומאוד חיוביות. הצוות מדריך את כולם בסבלנות, ומסביר פנים גם למשפחות שמגיעות ממש לקראת החשכה. אחד הדברים המרגשים בעיניי הוא השתתפותן של משפחות שהגיעו במיוחד לחפירה, לחלקן זוהי השנה השנייה, ואף השלישית.

מלבד החפירה, הפעלנו סדנות יצירה בהקשר לחנוכה בנושא שמן הזית ונר החרס. המטיילים הרבים הגיעו לסדנות שנערכו סביב אגם תמנע לרגע של יצירה עם מבט לנוף הקסום. הערב יורד על תמנע, השמש נעלמת בין הגבעות, הצבעים העזים מתכהים, הכוכבים מונצצים בשמים הנקיים מעננים, והדממה מסביב מאפשרת לך לסיים את היום עם חיוך ושמחה בלב וכבר לחשוב על השנה הבאה בתמנע.

בית ספר נווה שלום בבאר שבע

בית ספר בדגש על תרבויות ושפות

יהודית בן נעים*

הפעילות מועברת בדרכים מגוונות וחוויותיות, ומאפשרת למידה באווירה ייחודית והרחבת האופקים.

תלמידי בית הספר משתתפים זה שנים מספר בכנסים הארכאולוגיים שמארגנת רשות העתיקות בשיתוף עם אוניברסיטת בן גוריון, והתלמידים אף הגדרו על ידי כמה מרצים "דור העתיד של הארכאולוגיה".

בבית הספר תערוכה של ממצאים ארכאולוגיים, המשמשים מקור למידה, העשרה ואסתטיקה. התלמידים לומדים דרך התערוכה את מדע הארכאולוגיה, וחוקרים את מכלול הממצאים. ידיעת העבר והמודעות לשמירה על הממצאים חשובים כדי ליצור חיבור ערכי עמוק בין התלמיד, אזרח המחר, לעירו, לארצו ולמולדתו. בזכות שיתוף הפעולה ההדוק כל הצדדים נתרמים. כולי תקווה שנצליח לשקם את באר המים בחצר, וניצור גן ארכאולוגי, שבו כל ילדי העיר יחשפו לתפיסתנו החינוכית ויהיו שותפים לה.

בית הספר נוסד בשנת 1999 בלב שכונת נווה זאב בבאר שבע. משנת 2000 אנחנו עומדים בשיתוף פעולה לימודי וחינוכי עם רשות העתיקות - מרכז ארכאולוגי נגב.

כבר בזמן בניית בית הספר היה ידוע על באר מים קדומה בשטחו. בדיונים סביב הבנייה החלטתי להשאיר את הבאר בשטח החצר כדי להגביר את המודעות לסביבה ולעברה של העיר באר שבע.

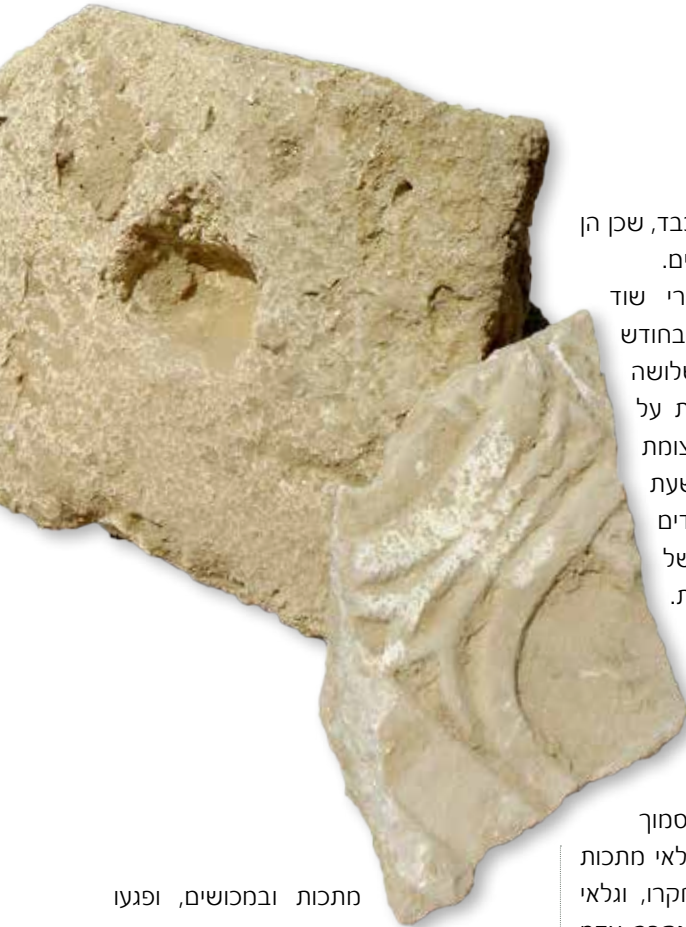
במהלך השנים נערכו ימי חפירה קהילתיים בשטח בית הספר, ובמשותף עם רשות העתיקות הבחנו שהאוצר טמון בחצר בית הספר. בעבודה משותפת עם רשות העתיקות אנו בונים תכניות לימוד שנתיות בנושא ארכאולוגיה, בהלימה לחזון בית הספר. בשנתיים האחרונות הושם דגש על תרבויות עמי קדם מסביב לעולם, בחיבור הדוק לנושא המרכזי בבית הספר: תרבויות ושפות.

מנהלת בית הספר

שוד עתיקות בדרום

גיא פיטוסי

הזהב מתאפיינות לרוב בנוק כבד, שכן הן מתבצעות בכלים מכניים גדולים.

בשנת 2012 התגלו כ־30 מקרי שוד בדרום בדרגות פגיעה אחדות. בחודש יולי למשל נתפסה חוליה של שלושה אנשים בחורבת שמריה, הנמצאת על גבעה בתוך נחל שמריה, מצפון לצומת גילת. החוליה נתפסה "על חם" בשעת לילה מאוחרת בעת שאחד החשודים שבר באמצעות "פטישון" קיר של בור מים מהתקופה הביזנטית. במהלך הפעילות נתפס ג'יפ ששימש את השודדים וכן גלאי מתכות, גנרטור וכלי עבודה. נגד השלושה הוגש כתב אישום. חודש מאוחר יותר נתפסה חוליה

של שלושה אנשים בנחל גרר, סמוך לתל שרע, כשברשותם שלושה גלאי מתכות וכלי חפירה. השלושה נעצרו ונחקרו, וגלאי המתכות נתפסו. בחודש נובמבר נתפס אדם שברשותו גלאי מתכות באזור החממות של היישוב שקף, בתוך תחום האתר המוכרז "שקף" וסמוך לחורבת מיש. החשוד הודה בחקירה כי חיפש עתיקות. המכשיר נתפס, והוא שוחרר בערבות.

במהלך חודש ינואר 2013, בעקבות פעילות שוד בבית הקברות הסמוך לתל חליף, חילצו מפקחי היחידה שלוש גלוסקמות; הן הועברו אחר כבוד למחסני האוצרות בבית שמש. במהלך השנה התרחשו כמה אירועי שוד בבית הכנסת הקדום שבחורבת רימון, סמוך לקיבוץ להב. השודדים השתמשו בגלאי

אזור הדרום מתאפיין ברביגוניות מרתקת של שרידים ארכאולוגיים על ציר זמן ארוך, שראשיתו בתקופות הקדומות ביותר בארץ ישראל. למרבה הצער, רבים מהאתרים נתונים תחת איום מתמיד של שוד ופגיעה, איום אשר מתממש לעתים קרובות ומסב נזק, לעתים בלתי הפיך. היחידה למניעת שוד פועלת בדרום הארץ במגוון פעילויות, חלקן סמויות, במטרה למנוע ולסכל כל סוג של פגיעה באתרי עתיקות. בד בבד עם עבודת הפיקוח השגרית, מסתייעת היחידה במקורות מודיעיניים ובגורמי אכיפה רלוונטיים.

אז מה בעצם השודדים מחפשים?
תופעת שוד העתיקות בדרום מתאפיינת בשני סוגים:

- 1. שוד שמטרתו איתור עתיקות** (בעיקר מטבעות) ומכירתן לסוחרים ואספנים דרך מתווכים. שוד זה נפוץ בעיקר בשפלת יהודה עקב ריבוי האתרים מימי הבית השני באזור. גם מדבר יהודה מושך אליו שודדים התרים אחר שרידי מגילות וממצאים אחרים, אשר להם ערך כספי גבוה בשוק העתיקות.
- 2. חיפוש זהב.** זוהי תופעת השוד הנפוצה ביותר בדרום הארץ. מקור התופעה באגדות על זהב אשר הטמינו הטורקים במנוסתם מפני האנגלים בזמן מלחמת העולם הראשונה. למרבה הצער, במקרים רבים מאמינים השודדים כי הזהב נמצא באתרי עתיקות הסמוכים לתוואי מסילת הרכבת הטורקית בדרום. - לחיפוש

מתכות ובמכשירים, ופגעו בין השאר ברצפת בית הכנסת. בחודש ספטמבר, לאחר חקירה ממושכת וניתוח הראיות שנמצאו בזירת השוד, נעצר חשוד מהפזורה הבדווית, ובביתו ערכו מפקחי היחידה, בסיוע בלשים ממשטרת עיירות. החשוד לא הודה במעשה, אך החקירה עדיין לא הסתיימה ונראה כי השקט חזר למקום.

בתאריך 7.3.2013 נתפסה חוליה של ארבעה אנשים באישון לילה בתל מארבים. הם גרמו לאתר הרס חמור באמצעות שופל. הארבעה נעצרו ונחקרו באזהרה על ידי מפקחי היחידה. השופל, וכן ג'יפ ששימש את השודדים, נתפסו

✉ חורבת שמריה
✉ חורבת רימון

ומשמשים ראיות משפטיות נגד החשודים. כמו כן, נתפס ברשות החשודים גלאי חודר קרקע משוכלל. כנגד הארבעה הוגש כתב אישום חמור על פגיעה באתר עתיקות.

יש אירועי שוד נוספים אשר בגינם מתנהלות חקירות בימים אלה ממש, ויש אירועים אחרים אשר הסתיימו ללא תפיסת חשודים. אולם, אין לי ספק כי פעילות מאומצת ועקבית תביא בסופו של דבר למיצוי הדין גם עם אלה שעדיין לא נתפסו.

עבודת הפיקוח היא בעיניי מקצוע המצריך ידע ושליטה בתחומים רבים, ובהם הבנת החוק ותחומי הסמכות, הפעלת מקורות מודיעין, ידע בחקירה פלילית, הכרת השטח, יכולת להפעיל כוחות אחדים עד לתפיסת חשודים, וכן ידע והבנת הארכאולוגיה של ארץ ישראל. כדי להצליח בעבודת הפיקוח הסיזיפית יש לרכוש מיומנות בכל התחומים האלה ולהתייחס מקצועית למשימת הפיקוח. כל התייחסות אחרת (שלעתים מקורה בדעות קדומות וזלזול) סופה להביא לכישלון עבודת המפקח בשטח ואי מילוי משימתו. כולי תקווה כי עבודתי תתרום בסופו של דבר לשמירת אתרי העתיקות של הארץ, ותאפשר לימוד והבנה מעמיקים של העבר לטובת הדורות הבאים.

תצוגות ארכאולוגיות בדרום הארץ

ד"ר אורית שמיר

בישראל כ-250 מוזיאונים ותצוגות ארכאולוגיות, 55 מהם בדרום הארץ.

תצוגות ואוספים בקיבוצים ובמושבים

בדרום הארץ 55 תצוגות ואוספים המוצגים בקיבוצים ובמושבים. רבות מהתצוגות קמו בעקבות יזמה מקומית ובתקציבים מקומיים. גרעין של התצוגות הן העתיקות שמצאו חובבי ארכאולוגיה וידעת הארץ בסביבה הקרובה ואשר אוחסנו בחדרי אוספים. תופעה זו של הקמת אוספים בקיבוצים אופיינית לתקופה שלאחר קום המדינה, עד שנות ה-60 למאה

הכ'. החפצים והכלים הרבים שנמצאו באדמה בעת העבודות החקלאיות שימשו הוכחה לצדקת היותנו במקום, כמיהה לשורשים וביטוי מוחשי לקשר עם העבר. "המוזיאונים והאוספים יצאו נשכרים מהדבקות בעבודת האדמה, והמחרשות הניבו גם חרסים" (ענבר ושילר 20:1995). מאז שחוקק חוק העתיקות בשנת 1978 אין האספנים יכולים ללקט עתיקות כפי שנהגו בעבר.

עקב בעיות תקציב, חלק מהתצוגות בקיבוצים לא חודשו, ומספר המבקרים בהן התמעט. יש מהם שוויתרו לגמרי על החזקת המוזיאונים, וכך נסגרו חדרי התצוגה המוזנחים, והממצאים הועברו למחסני רשות העתיקות. רוב מהממצאים מוצגים היום בתצוגות חדשות.

חלק מהקיבוצים שדרגו את התצוגות בהם. בקיבוץ ברור חיל למשל שודרגה התצוגה ביזמת חבר הקיבוץ יעקב רדאי, בתרומת משפחת צרזניה (ברזיל), קרן גרשוני והקיבוץ, ובעזרת

אוצרי רשות העתיקות. במקומון "שער הנגב" נכתב: "רק ידם של העושים במלאכה, ידעו להפריח בעתיקות חיים ולהעניק לגן ניחוח של מורשת. הגן משלב אסתטיקה, נוי ולמידה בכפיפה אחת" (11.2009). בתצוגה הארכאולוגית במקום פריטי אבן עתיקים, שנאספו במרוצת השנים בשדות הקיבוץ ובסביבה. אלה מלמדים על הפעילות הענפה שהתרחשה בתקופות הרומית והביזנטית, ומאפשרים להתחקות אחר אורחות החיים של התושבים בעבר.

קיבוץ בית גוברין נוסד מיד בתום מלחמת העצמאות, סמוך לשרידי שתי הערים העתיקות, קרשה ובית גוברין.

חשיבות האתרים ושרידיהם הציתו את דמיונם של ארכאולוגים רבים, שחפרו בהם וחקרו אותם. גולת הכותרת של החפירות נערכה במרשה בשנות ה-80 וה-90 למאה הכ', בראשותו של פרופ' עמוס קלוגר, מטעם רשות העתיקות. בחפירות נחשפו שרידים חשובים, ובהם פריטי אבן רבים. הממצאים שמורים בחלקם בתחומי הגן הלאומי, ואחרים מעטרים את החצרות ואת הבתים במשק. לפני שנים מספר החליט הקיבוץ כי נכון יהיה לעשות סדר בהצגת הפריטים הפזורים בקיבוץ כדי להדגיש את חשיבותם. הוחלט להתמקד בתצוגה בשני נושאים: העיר הקדומה בית גוברין (אליותרופוליס) - דרך הצגת הפריטים האדריכליים מאבן, ובהם עמודים ובסיסייהם, כותרות, אפריזים וכרכובים,

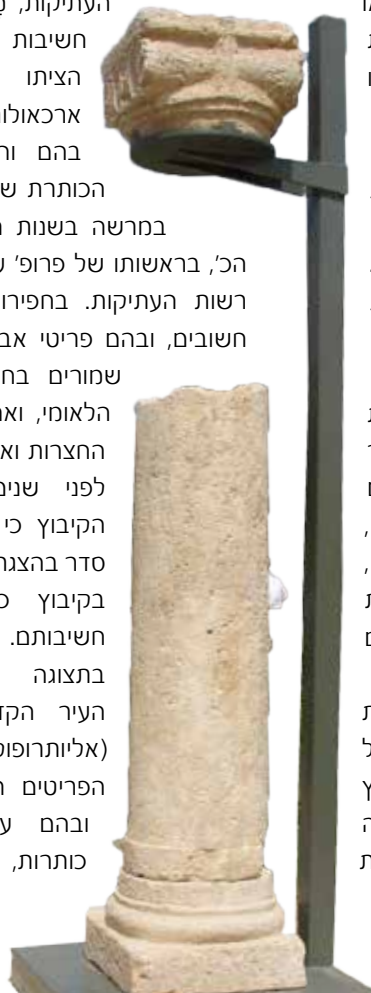
שעיטרו במקורם את מבני הציבור ואת בתי המגורים - ומתקני האבן החקלאיים, ששימשו את תושבי האזור הקדומים לעיבוד תוצרתם, כגון חלקי בית בד וגתות. מתקנים אלה מדגישים את מרכזיותם של ענפי החקלאות בכלכלת האזור בימים עברו, ובהם ייצור היין, השמן והדגנים. הממצאים

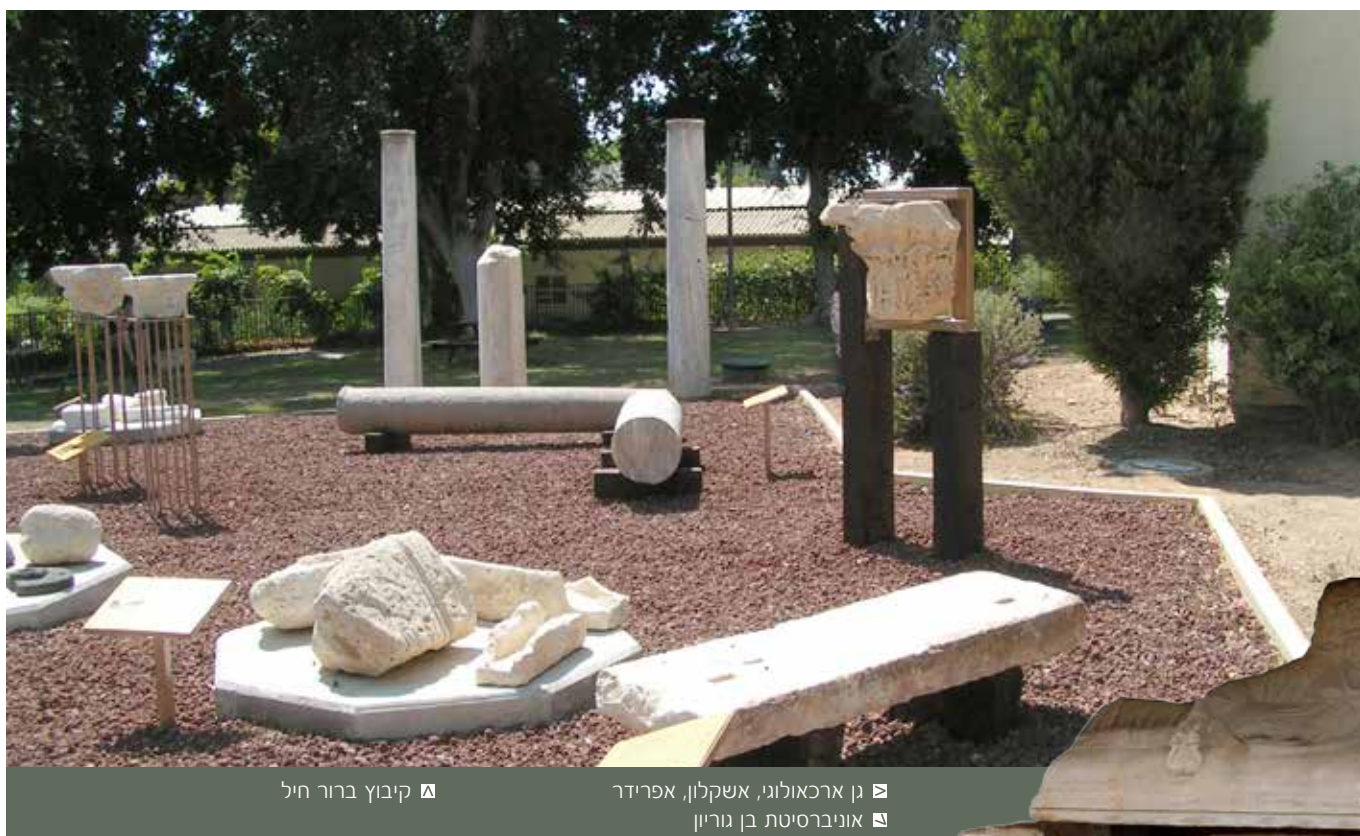
סודרו בשני מגרשים נפרדים לצד הכניסה לקיבוץ: מול גן האירועים, ולצד מזכירות המשק והבכרה. השלטים המלווים את התצוגה מספרים בצורה מאירת עיניים על המוצגים, על זמנם ועל שימושם.

גם בקיבוץ ניר-עם הוקם לאחרונה גן ארכאולוגי, שבגרעינו פריטים שנאספו משטחי הציבור בקיבוץ ומהבתים הפרטיים. המשפחות בקיבוץ נרתמו למשימה, וניאותו להציג לציבור הרחב את הפריטים שהיו ברשותם זה

עשרות שנים. פריטי האבן המוצגים במקום משקפים חלק מהתרבות החומרית של דרום הארץ בתקופות הרומית והביזנטית (המאות הא'-ה' לסה"נ), תקופות שבהן ידע הנגב פריחה תרבותית וכלכלית.

מוזיאון העתיקות שבבית התרבות של קיבוץ כיסופים נוסד בשנות ה-70 למאה הכ'. בבסיסו נמצא אוסף גדול של פריטים ארכאולוגיים שאספו באזור במשך שנים חבר הקיבוץ עמי שאול ז"ל (אבא של דרור שאול שכתב את הסרט "אדמה משוגעת") וחברים אחרים. לאחר פטירתו של עמי שאול ז"ל, החליטו הוריו ומשפחתו להקים מוזיאון לזכרו. עם השנים הועם זוהרו של המוזיאון והאוסף הידלדל. בעבודה משותפת של הקיבוץ ושל

▲ קיבוץ ברור חיל

▶ גן ארכאולוגי, אשקלון, אפרידר
▲ אוניברסיטת בן גוריון

בוואדי למרגלות תל ג'מה שממנו נפלה באחת ההתמוטטויות, והיא מעשה אומנות. ממצאים אחרים מקורם בתל ג'מה הסמוך לקיבוץ, על גדתו הדרומית של נחל הבשור.

מוסדות חינוך

'אשקלון עיר מסחר הומייה' היא תצוגה ארכאולוגית במכללה האקדמית אשקלון. אשקלון הייתה עיר מסחר תוססת בקנה מידה בין־לאומי. מרכולתה נפוצה על פני ימים רבים, ותוצרתה נתפרסמה באיכותה. מקור כוחה ועוצמתה היו הנמל ונתיבי הים המוליכים ממנה ואליה. בתצוגה מגוון ממצאים המלמדים על הכלכלה ועל מערכת המנהל והשלטון בעיר, על היבטים מחיי התרבות בעיר, על הפולחן, על הדרכים והתכנון העירוני שהתקיימו בה, על התעבורה הימית ועל חיי היהודים בעיר.

גן ארכאולוגי נפתח ב־2011 באוניברסיטת בן גוריון בנגב, ביזמת פרופ' רבקה כרמי, נשיאת האוניברסיטה. בגן מוצגים פריטים אדריכליים מחפירות ומסקרים ארכאולוגיים, המספקים הצצה לאדריכלות הציבורית ביישובי ארץ ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית.

רחיים גדולים של חמור מהתקופה הביזנטית. למרות הקשיים הכלכליים הכרוכים בכך, עמלו בקיבוץ כיסופים על פתיחתו מחדש של המוזיאון הקטן, תוך דגש על הצגת המידע החיוני להבנת הממצאים והקשרם. הפתיחה המחודשת התאפשרה הודות למאמציהם של רבקה בן ארי, מנהלת הקהילה בכיסופים, ושלומי אילן, מרכז המשק, ובתרומת מרכז בק למדע בירושלים, בניהולו של אהוד אידלמן. חברי קיבוץ רבים נרתמו לפרויקט ועסקו במלאכת הנגרות, הגיון ושיפור המראה הכללי של המבנה. אוצרת התצוגה: רעות אילן.

ראשית האוסף הארכאולוגי בקיבוץ רעים בשנות ה־70 למאה ה־1, עת התכנסו חובבי הארכאולוגיה בקיבוץ והחליטו לרכז את הממצאים ששכנו בבתיהם בחדר תצוגה קטן. התצוגה שודרגה בשנת 2005. באוסף ממצאים מאתרים בחבל הבשור, המייצגים את התרבות החומרית לתקופותיה בנגב המערבי, למן התקופות הפרהיסטוריות ועד מלחמת העולם הראשונה. בממצאים קערה מבזלת שקוטרה כ־60 ס"מ, ככל הנראה מתקופת הברונזה המאוחרת – היא נמצאה

רשות העתיקות חודש חדר האוסף, והתצוגה שודרגה והותאמה לקהל הרחב. באוסף ממצאים רבים מהתקופה הביזנטית, ובהם קנקני "עזה", ששימשו לאחסון יין, ופסל שיש יפהפה, ללא ראש, של אלה לא ידועה. עוד מוצגת במוזיאון כתובת קבורה גדולה ומרשימה מהתקופה האסלאמית. באוסף יש גם פריטים רבים מתקופת האבן: אבני יד ומיקרוליתים (נתזי אבני צור שהיו חלק מכלים מורכבים יותר, כגון חץ ומגל). בגן הארכאולוגי הצמוד לחדר התצוגה מוצגים פריטים אדריכליים בעלי חשיבות רבה להבנת ההתיישבות באזור חבל מעון לאורך אלפי שנות החיים שם. בין השאר, מוצגים עמודים וכותרות מרשימים, וכן מתקנים חקלאיים, כגון

מ. כיסופים

(המאות הא'-ה' לסה"נ). בתקופות אלה ידע הנגב פריחה יישובית שלא היה לה אח ורע באף תקופה אחרת בעת העתיקה. ערי ארץ ישראל התאפיינו אז בשדרות עמודים שתמכו בקירוי הרחוב, בכיכרות, במקדשים, בכנסיות, במבני בידור ובבתי מרחץ, לפי מיטב מורשת הבנייה בתקופות אלו. שרידיהם המרשימים של העמודים, הכותרות, והכרכובים המעוצבים והמעוטרים מוצגים לראווה בתערוכה, ומספרים את סיפורן של האימפריות ושל האנשים שחיו בהן.

בבתי הספר מוצגים בדרך כלל ממצאים שהתגלו במהלך שוד עתיקות. הם מוצגים בארונות תצוגה או בגנים ארכאולוגיים. רשות העתיקות שמה לה למטרה להביא את הארכאולוגיה של ארץ ישראל אל הציבור הרחב ואל בתי הספר. הממצאים הארכאולוגיים משקפים את ההיסטוריה של הארץ ואת תושביה, בהיותם נדבך חשוב בהבנת התפתחות העם בארצו. המרחב המוזיאוני משמש סביבה לימודית לתלמידי בית הספר ומשולב בתכנית הלימודים. סביב התצוגה נערכות פעילויות חינוכיות בנושא ארכאולוגיה, בהדרכת יחידות החינוך של רשות העתיקות.

'הנבטים' - אדוני המדבר' היא תערוכה שהוקמה בבית הספר האזורי **'תמר' ע"ש יואב גבעתי** בנווה זרה. התערוכה עוסקת בנושא דרכי המסחר והסחר בתקופה הנבטית וביישוב הנבטי בנגב. התצוגה מבוססת על ממצאים שנתגלו ביישובי הנבטים בנגב, ששימשו תחנות דרכים ומצודות לאורך 'דרך הבשמים' הנבטית בנגב ובערבה. השרידים והממצאים הרבים מלמדים על שגשוגם של הנבטים ועל הצלחתם הכלכלית, שנבעה מהיותם חוליה מרכזית בסחר הבשמים והתבלינים בתקופות ההלניסטית והרומית. בממצאים כלי חרס ששימשו בחיי היומיום: כלי בישול, כלי אחסון, כלי הגשה ונרות; חלקם שימשו גם מנחות קבורה ומנחות יסוד. בימים אלה הושלמה הקמת גן ארכאולוגי ייחודי, "במעגלי החיים", בבית החינוך הניסויי **שער הנגב**. הגן משקף תפיסה חינוכית, המאמינה ביצירת זיקה בין העבר, דרך ההווה, לעתיד. תפיסה זו היא הבסיס לטיפוח קהילה אחראית, הקשורה לארץ ישראל, כתשתית לחברה ערכית, הפועלת למען איכות החיים היום ובדורות הבאים. בגן מוצגים פריטים

המאפיינים כמה תקופות ומגוון שימושים בחייו של האדם: מתקני מים, חקלאות, פריטי ארכיטקטורה הקשורים למבני דת ופריטים הקשורים לקבורה ולמוות. תצוגות אחרות קיימות גם במוסדות החינוך **לום בבאר שבע, ניצני אשכול, מבואות הנגב וכפר הנוער ניצנה**.

מוסדות ציבור

בגן הארכאולוגי שבאתר **'שמחה'** של חברת מקורות בדרום מוצג נושא אספקת המים. מקורות מים זמינים היו רכיב יסודי בהתהוותם ובהתפתחותם של יישובים בעת העתיקה. צורך בסיסי זה הוליד מגוון פתרונות טכנולוגיים: בורות וברכות אגירה, בארות, סכרים ועוד. צמיחתם של מרכזים עירוניים גדולים חייבה ניצול של מקורות מים מרוחקים, שהוזרמו ליישוב באמות ובצינורות. נוסף לכך, מוצגים נושא האדריכלות, הבנייה הציבורית, המשק והכלכלה.

בשכונת אפרירד באשקלון ניצב **גן ארכאולוגי**, ובו ממצאים שהתגלו בעיר, ובהם שני ארונות קבורה (סרקופגים) מן התקופה הרומית, המפוארים ביותר שהתגלו בישראל. הארונות עשויים משיש בהיר ומעוטרים בתבליטים מרהיבים. בארון אחד מתאר התבליט בחזיתו את האדס, אל השאול, חוטף את פרספוני, בתה של דמטר, אלת האדמה והפריון. בחלקו האחורי מתוארים שני אריות, השומרים על כד קבורה לאפר. על מכסה הסרקופג מגולפים

שני בני זוג, ללא תווי פנים. בסרקופג השני מתוארים בחזיתו ובשני צדיו סצנת מלחמה; בחזית האחרת מתוארים שני אריות תוקפים שני שוורים.

תצוגות באזורי מסחר

תצוגות ארכאולוגיות נפתחו במרכזי מבקרים בחסות גופים מסחריים, כגון **במרכז המבקרים של מבשלות הבירה קרלסברג** באשקלון, שם מוצג תהליך ייצור הבירה שהוא עתיק יומין, בן אלפי שנים. ייצור הבירה פותח ושוכלל בעיקר במאות השנים האחרונות, כשהאדם למד על הרכב המים, גילה את השמרים והבין את המיקרוביולוגיה של התהליך. הבירה החלה את דרכה במזרח הקדום - במצרים, במסופוטמיה ובאזורנו -

אלון (ליד קיבוץ להב) מוצגת תערוכה על מרד בר כוכבא.

סיכום

לא אחת נולדים רעיונות חדשניים במוזיאונים קטנים הנאבקים על קיומם. מוזיאונים מקומיים אינם יכולים להתחרות במוזיאונים הגדולים מבחינת הממצאים והמשאבים העומדים לרשותם, ולכן הם מתמקדים במגוון פעילויות עשיר. המשימה העיקרית שעדיין לפנינו היא לייצג למוזיאונים ולאחראים על האוספים כיצד לשפר את אמצעי התצוגה ואת תכניה, ולשפר את נושא התחזוקה ושימור הממצאים. "ההסתייעות באוספים ציבוריים לתצוגות הולכת ומתרחבת עם השנים. אנו עושים כמיטב יכולתנו להיענות לפניות הרבות, ומשאילים עתיקות כדי להביא את הארכאולוגיה לקהל שאינו מרבה להגיע למוזיאונים מיזמתו" (ד"ר חוה כץ, אתר האינטרנט של רשות העתיקות). יחידת החינוך של רשות העתיקות מדריכה בחלק מהתצוגות. היריעה קצרה בדפים אלה מלהכיל את כל התצוגות הארכאולוגיות בארץ, המשתנות חדשות לבקרים. בחלקן תצוגות מתחלפות ובאחרות תצוגות חדשות. אנו מצויים בעיצומו של תהליך לשדרוג התצוגות בקיבוצים. באתר האינטרנט של רשות העתיקות (www.antiquities.org.il) מובא מידע רב על אודותן, והן מתפרסמות בעתונות. רשות העתיקות פועלת ליצירת קשר עם הקהילה, ועושה רבות להגברת התודעה לנושא ושומרת על קשר מתמיד ומפרה עם המוסדות, היישובים וציבור המתעניינים.

מקורות

ענבר י' ושילר א' 1995. **מוזיאונים בישראל**. ירושלים.

שמיר א' 2011. תערוכות ותצוגות ארכאולוגיות חדשות בגליל ובצפון הארץ. **אריאל** 194:11-24. שמיר א' 2011. תערוכות ותצוגות ארכאולוגיות חדשות בגליל ובצפון הארץ. **אריאל** 195-97: 196-107.

הערה

מידע על רוב התצוגות ועל שעות הפתיחה שלהם מצויים באתר האינטרנט של רשות העתיקות www.antiquities.org.il

תודות: אוצרי תחום אוצרות המדינה, אוצרים חיצוניים, משמרי רשות העתיקות, מעצבים.

▲ מכללה אקדמית אשקלון ▼ מלון גני דן

באזור באר שבע, וזמנו התקופה הביזנטית. **במרכז המבקרים ערד**, השוכן בלב העיר, מוצגים ממצאים מתל ערד ודגמים של העיר הכנענית והמצודה הישראלית. מיצג תלת-מסכי מספר על ערד של ימינו. באתרי רט"ג, כגון **גן לאומי עבדת וגן לאומי מצדה** מוצגים במרכזי המבקרים ממצאים מהאתרים.

חטיבת המוזיאונים

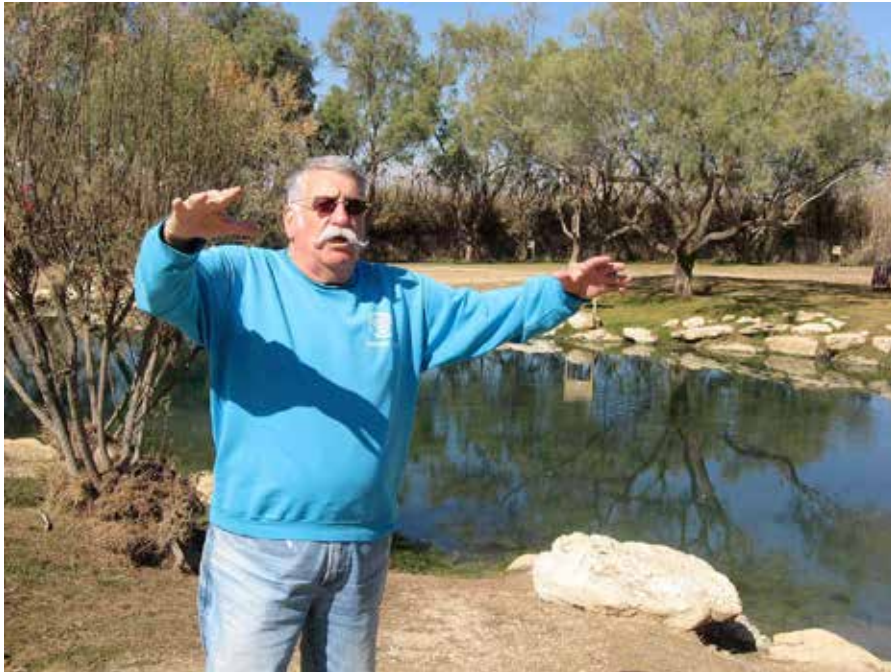
מעטים הם המוזיאונים בדרום הארץ. בעבר נסגרו מוזיאונים בקיבוצים רבדים (מוזיאון לתרבות הפלשתית, שממנו נותר "הרחוב הפלשתי") וכפר מנחם. גם במוזיאון הנגב בבאר שבע הייתה בעבר תצוגה ארכאולוגית עשירה, המחודשת בימים אלה. במרכז ג'ו

שם היו שדות דגן רחביידיים, החיוניים להכנת הבירה. טוענים, שייצורה של הבירה החל עם ביות הדגן באלף הח' לפסה"נ, אך העדויות הקדומות ביותר למשקעי בירה בקנקנים, וכן כתובת שבה מוזכרות נשים המבשלות בירה, נמצאו רק בקברים מראשית האלף הג' לפסה"נ במצרים. בתצוגה קנקנים, קדרות, פכי בירה, מסננות, בקבוקים ועוד.

במלון "גני דן" באשקלון יש תצוגה של 'אמפורות במהלך הדורות', ובה קנקנים שנתגלו בחפירות בגן הלאומי באשקלון. התצוגה פותחת צוהר לשלוש תקופות, שבהן הייתה אשקלון שוק תוסס ושער לדרום הלבנט. **במפעל מדפסות HP** החדש בקריית גת מוצג פסיפס שטיח, המעוטר בתשליב גאומטרי בצבעי אדום ושחור על רקע לבן. הוא נמצא

משל האבטיח

דן גזית

המאורע שידובר בו כאן ארע באביב שנת 2000. בעת ההיא עסקתי בכמה עניינים, ובהם ב"עבודת חוץ" מטעם רשות העתיקות. הייתי קבלן ביצוע בסקר ארכאולוגי של כמה עשרות קילומטרים רבועים בשטחי חולות חלוצה שמדרום לקבוץ צאלים. המבצע נועד להשלים ריבוע סקר בן 100 קמ"ר, שהתחלתי בו כ־25 שנה קודם לכן.

מהות העבודה הייתה לערוך סריקה רגלית, קפדנית, של השטח, ולתעד את כל האתרים העתיקים, תוך לקט מִזְגָּמִי של חרסים וכלי צור. לכאורה, קִיף של טיולים בשטח, אך למעשה היו שלושה 'מוקשים' שצריך היה להתגבר עליהם: (א) האזור הוא שטח־אש פעיל של צה"ל; (ב) האזור הוא ים של חול טובעני; ו(ג) אחרי שעות אחדות של עיניים פקוחות, בולשות, האבחנה נחלשת ומכאיבה בגלל הבהוק החוזר של החולות החשופים. את ה'מוקש' הראשון נטרלתי בכך, שנכנסתי לשטח רק בשבתות, שבהן צה"ל אמור לשבות מאימונים; את ה'מוקש' השני נטרלתי בשימוש בטנדרים של ענף השלחין, המצוידים בהנעה קדמית, בצמיגים רחבים ובמרכב גבוה; ואת ה'מוקש' השלישי נטרלתי ביציאה טרם הזריחה כדי להתחיל בעבודה עם אור ראשון, וכך לזכות בשעות של תאורה "רכה" יותר.

בשעת שחר אחת, בעוד שהטנדר מקרטע בכבדות במעלה גבעה חולית, ראיתי פתאום צמד זאבים נחלץ ממסתור־שיח בצד הדרך. שני הזאבים שהִפְתַּעתי נסו במהירות, והותרו אחריהם שובל אבק עד שנעלמו. בעודי עוצר וצופה במחזה הנדיר, הבחנתי בעברה השני של הדרך, במרחק כ־250 מ', בעדר כבשים ולידו שתי רועות, נערות בדואיות. וזאת

לדעת: צה"ל לא מנע אז מרעה בשטחי האש בשבתות ובחגים בתנאי שהעדר יפונה לפני תחילת האימונים. לא הייתי בטוח שהנערות הבחינו בזאבים (שארבו כנראה לעדר מאחורי השיח), אך רציתי לשמור על מנהגי הנימוס המקובלים בפגישה עם זר. לכן, יצאתי מהטנדר, עמדתי לידו וקראתי בקול בערבית: חִדְרָה, דִ'אב! (לאמור: זהירות, זאבים). אחת הנערות הרימה את ידה לאות כי שמעה. חיכיתי דקות אחדות לוודא שהזאבים לא חזרו והמשכתי לנסוע.

עברה עוד שנה. סיימתי את הסקר, ולא הזדמן לי למקש את ההזמנה ההיא. היו לי פגישות נוספות עם בדואים אחרים במהלך הסקר, ולמדתי מהם דברים שלא ידעתי, למשל, צורת עקידה מיוחדת של עיזים בעת החליבה, תקופות בנייה של בקתות חומר אחדות הפזורות במרחבים ושיטות השתלטות על עדר מתפרע.

- ומהו "משל האבטיח"?

- סתם, כדי שתקראו עד הסוף...

בסקר באזור החולות הנוודים זהו כ־380 אתרי חנייה (אתרים ללא בנייה), כמעט מכל התקופות, 5.5 אתרים בממוצע לקילומטר רבוע. לתוצאות המדעיות המפורטות, ר' <http://www.antiquities.org.il/survey>

מאז חלפו־עברו חודשים אחדים והחום החל להכביד על העבודה. בשבת אחת חמה, כמעט צהריים והראות מתעתעת בגלים־גלים רוטטים, והנה, כמו בפֶּאטֶה־מוֹקְנָה, צץ לפתע מולי גבר בדואי צנום ובעברית צחה מבקש עזרה: הטנדר שלו (פֶּזֶז, אלא מה) תקוע לא־רחוק עם נקר בגלגל והוא לא מצליח לפתוח את האומים עם מפתח הצלב; אולי אני, עם משקלי המכובד, אעזור... נסענו, עליתי על הצלב (אמנם בורג אחד נשבר...) ולבסוף ניצחנו והתיישבנו לחגוג את ההצלחה בספל קפה. לפני שנפרדנו, הבחור הביט עמוקות בעיניי, ואמר: אני עוקב אחר העבודה שלך בשטח כבר הרבה זמן. תדע לך: אני האבא של שתי הילדות שהזהרת פעם מפני הזאבים, והעדר הוא שלי. אני מעריך את מה שעשית.

סקר "שעון חול"

יורם חיימי

דרומית למדרונות הר חריף נחפרו כמה אתרים וטומולי. באתר 45, שחפרה ד"ר דוידה דגן, בעזרתם של ד"ר קובי ורדי ודימטרי ייגורוב, נחשפו שלושה שלבים, למן התקופה הנאוליתית/הכלקוליתית עד תקופת הברונזה הקדומה 2. זהו אתר חנייה עונתי, רב-שכבתי, ולדעתה של החופרת הוא חלק מהתרבות התמנעית. האתר משתרע על פני שטח של כ־7000 מ"ר. נמצאו בו ראשי חיצים וכלים דו־פנייים, קרמיקה ואבני שחיקה וכתישה. חלקו המערבי של האתר כוסה בעת עבודות העפר בשטח.

דרומית לאתר זה חפרו ד"ר קובי ורדי ודימטרי ייגורוב שני אתרים, 48 ו־49. באתר 48 נחשף אתר פרהיסטורי מהתקופה האפיפלאוליתית (התרבות הכאברית-הגאומטרית). נאספו בו למעלה מ־30,000 פריטי צור וכלים. רוב שטחו של אתר 48 נמצא בשטח מצרים. דרומית לאתר 48 נחפר אתר 49 מהתקופה הפליאוליתית העליונה (התרבות האחמרית). במהלך החפירה נאספו אלפי פריטי צור, ונעשה חתך בדיקה בעזרת כלי מכני כדי לבצע בדיקות OSL לתיארוך האתר. באזור הדרומי, סמוך למחסום נטיפים, נחפרו כמה אתרי חנייה, בניהולם של שייקה לנדר ואמיל אלג'ם. הממצא באתרים אלה היה דל, ולא היה אפשר לתארכם.

העבודה לאורך גדר הגבול המערבי תרמה רבות להרחבת הידע הארכאולוגי על האתרים באזור זה ועל אופיים. בזכות העבודה המשותפת, שנמשכה שנתיים, בין משרד הביטחון למרחב דרום של רשות העתיקות, הסתיים פרויקט הקמת הגדר ללא תקלות.

ביצעו ארכאולוגי מרחב דרום ואנשי מדור הפרהיסטוריה ברשות העתיקות.

הסקר נערך רגלית, באמצעות מכשיר GPS, תחת אבטחה צמודה שסיפקו משרד הביטחון וצה"ל. במהלך הסקר תועדו 400 אתרים ארכאולוגיים, חלקם היו מוכרזים וחלקם הוכרזו במהלך הסקר. את הסקרים ביצענו במקטעים של 50 ק"מ, לפי התקדמות העבודה בשטח. האתרים שנמצאו בתוואי הגדר או סמוך לו מופו. באתרים שנמצאו בשטח שנערכו בו עבודות העפר או סמוך לו התקיימו חפירת הצלה.

ריכוזי אתרים ארכאולוגיים נמצאו סמוך ליישוב עזוז, דרומית למוצב חוואי (שלוחת קדש ברנע), ובאזור הר חריף, שבו היה ריכוז של אתרים פרהיסטוריים. ככל שהדרמנו מהר שניא כמות האתרים פחתה. באזור מחסום נטיפים נמצא ריכוז נוסף שלא נחפר, כיוון שהאתרים הוצאו מתכנית תוואי הגדר.

את חפירות ההצלה ביצעו עובדי מרחב דרום. נחפרו 40 טומולי, שריכוז גדול שלהם נמצא דרומית למוצב חיוואי. בתאי הקבורה של הטומולי לא נמצאו שרידי עצמות. ראוי לציון הטומולוס שחפרה ד"ר טלי אריקסון גיני בגבעת סלעית שבאזור עזוז, ובו נמצאו באחד התאים שני פניונות מברונזה. באתר 88, שאף אותו חפרה ד"ר טלי אריקסון גיני, נחשף מקדש קו, שמשני צדיו נמצאו שרידי אתר מתקופת הברונזה הקדומה ו־1, ובו כלים מצריים וכלי צור האופייניים לתקופה.

בעקבות החלטת ממשלת ישראל להקים גדר חדשה בגבול המערבי של ישראל ומצרים, פנה משרד הביטחון לרשות העתיקות בבקשה לערוך סקר ארכאולוגי. הסקר נערך בתחום הקו הכחול, שאורכו 230 ק"מ ורוחבו 100 מ'. במהלך עבודות העפר להקמת הגדר, שינה משרד הביטחון את התוואי, עובדה שחייבה את רשות העתיקות לבצע סקרים נוספים סמוך לגדר בהתאם לשינויים החדשים. את הסקר

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 20
אוגוסט 2014 | אב תשע"ד

מערכת

מירב שי - מערך הסברה

מכתבים למערכת

meyrav@israntique.org.il

עריכה גרפית

ערן צירמן

עריכת לשון

רחל קודיש'ושדי

תצלומים

אורית אפללו | ד"ר אורית שמיר | אורן שמואלי | אילן פרץ
אסף פרץ | אריאל ענבר | גיא פיטוסי | דן גזית | ד"ר דוידה דגן
ד"ר דניאל וורגה | זהר צפון | יולי שוורץ | יורם חיימי | יעל יולביץ
ד"ר יעל עבאדירייס | סער גנור | קלרה עמית | ד"ר קריג באומן
רויטל זכריה | שרון גל | Sky View

תכנים

ד"ר אבי ששון | פרופ' אברהם פאוסט | אורית אפללו
ד"ר אורית שמיר | אורן שמואלי | אילן פרץ | אלכסנדר פרייברג
אמיל אלגים | אריאל ענבר | פרופ' ג' אלברט שומכר | גיא פיטוסי |
דן גזית | ד"ר דוידה דגן | ד"ר דניאל וורגה | זהר צפון
ד"ר טלי אריקסון-גיני | יאסר אלעמור | ד"ר יגאל ישראל
יהודית בן נעים | יורם חיימי | ד"ר יעל עבאדירייס
ניר-שמשון פארן | סבטלנה טליס | סער גנור | עמי שחר
פרחיה נחשוני | פרופ' רון א' טפי | שרון גל

מוזיאון רוקפלר, ת"ד 586, ירושלים 91004

